

**ПСИХОДІАГНОСТИКА
ОСОБИСТОСТІ
ПІДЛІТКА**

Міністерство освіти і науки України
Полтавський державний педагогічний університет імені В.Г.Короленка
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра психології

Україна, 36003, м. Полтава, вул. Остроградського, 2, к. 222
тел.(05322) 2-94-19

ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА

Навчальний посібник із психологічної практики
для студентів педагогічних і психологічних спеціальностей

Полтава
2008

УДК 159.9.072 (075)
ББК.88.492 Я 7

Рекомендовано до друку вченою радою Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка, протокол №3 від 25.09. 2008 р.

Рецензенти:

Балл Г.О. – член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач лабораторії методології і теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України;

Бурлачук Л.Ф. – член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри психодіагностики та медичної психології Київського національного університету імені Т.Г. Шевченка;

Семиченко В.А. – доктор психологічних наук, професор, проректор з наукової роботи Університету менеджменту освіти.

Наукові редактори: О.Д. Кравченко, старший викладач кафедри психології ПДПУ імені В.Г.Короленка; В.Ф. Моргун, кандидат психологічних наук, професор кафедри психології ПДПУ імені В.Г.Короленка.

Автори: ст. викл. Губіна Т.І. (п. 3.4), ас. Заїка В.М. (п. 3.4), доц. Калюжна Ю.І. (п. 3.3), доц. Коваленко О.Г. (п. 3.4), ст. викл. Кравченко О.Д. (п. 1; 3.3; 4), доц. Мирошник О.Г. (п. 3.5), проф. Моргун В.Ф. (п. 3.1; 3.1.4.2; 3.2; 3.2.4.1), ст. викл. Москаленко Л.С. (п. 3.5), доц. Перетятко Л.Г. (п. 3.1), ас. Тищенко Н.М. (п. 3.2), доц. Тітов І.Г. (п. 3.1; 3.3; 3.4, 5), ст. викл. Тітова Т.Є. (п. 3.2), доц. Харченко А.С. (п. 3.2), доц. Чайкіна Н.О. (п. 3.1), доц. Юдіна Н.О. (п. 3.2).

ПСИХОДІАГНОСТИКА ОСОБИСТОСТІ ПІДЛІТКА: Навчальний посібник із психологічної практики для студентів педагогічних і психологічних спеціальностей / За ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна – Полтава, 2008. – 118 с.

У навчальному посібнику викладено мету, зміст, завдання психологічної (пропедевтичної) практики для майбутніх педагогів та психологів, які опанували курси загальної, вікової та педагогічної психології. Програма практики складає один змістовий модуль, що містить засоби психодіагностики основних сфер особистості.

Подано схему психолого-педагогічної характеристики підлітка.

ЗМІСТ

1. Пояснювальна записка.....	5
1.1. Мета, зміст, завдання практики.....	7
1.2. Організація та керівництво практикою.....	8
1.3. Форма й вид звітності студентів про проходження практики.....	9
1.4. Порядок атестації студентів за результатами практики.....	10
1.4.1. Орієнтовна схема оцінювання роботи студентів за кредитно-модульною системою навчання.....	11
1.4.2. Шкала оцінювання	11
1.4.3. Критерії оцінювання.....	12
2. Зміст програми психологічної практики.....	13
2.1. Тема «Особистість та її індивідуально-психологічні властивості».....	13
2.2. Тема «Мотиваційна сфера особистості».....	15
2.3. Тема «Пізнавальна сфера особистості».....	16
2.4. Тема «Емоційно-вольова сфера особистості».....	19
2.5. Тема «Спілкування».....	21
3. Структура практики з психодіагностики особистості підлітка.....	23
3.1. Психодіагностика особистості та індивідуально-психологічних властивостей підлітка.....	23
3.2. Психодіагностика навчальної мотивації підлітка.....	41
3.3. Психодіагностика когнітивної сфери підлітка.....	58
3.4. Психодіагностика емоційно-вольових властивостей підлітка.....	74
3.5. Психодіагностика особливостей спілкування підлітка.....	94
4. Психолого-педагогічна характеристика особистості підлітка.....	111
5. Професійно-етичні аспекти психологічної діагностики.....	115

1. Пояснювальна записка

Психологічний компонент професійної компетентності вчителя виступає сутнісною складовою його професійної майстерності та необхідною умовою росту її ефективності. Психологічна компетентність належить до розряду основоположних у структурі педагогічної діяльності. Для успішної роботи з учнями вчителю необхідно знати їхні психічні та особистісні характеристики, уміти керувати власними психологічними ресурсами, володіти засобами забезпечення педагогічної діяльності ефективними психологічними технологіями, здійснювати психологічно обґрунтовану взаємодію з учнями й соціальним оточенням.

Останнім часом усе більше дослідників констатують, що існуючий стандарт психологічної освіти в педагогічному вищому навчальному закладі не повною мірою відповідає задачам підготовки майбутніх учителів до реалізації особистісно розвивальної освіти. Освітній процес, зорієнтований на розвиток різноманітних здібностей школярів, потребує адекватної теоретичної основи, засадами якої повинні стати психологія і педагогіка розвитку підростаючої особистості, оскільки «розуміння іншого, сприяння його розвитку, робота з людською суб'єктивністю складають внутрішні моменти педагогічної діяльності» (Є.І. Ісаєв, 1997). Це вимагає переходу від академізму як характеристики парадигми знань системи педагогічної освіти до академізму як основи її особистісної зорієнтованості, що вимагає суттєвих змін у позиціях педагога. Він повинен не тільки передавати знання, а й учити способам їх отримання, формувати учбову діяльність школяра, будувати освіту як систему, що створює умови для самопроекування особистості й формування багатомірної свідомості, здатності до самовизначення, розвивати у школярів техніку розуміння, мислення, рефлексії.

У сучасній психологічній підготовці педагога недостатньо диференційовано її загальнотеоретичні й практичні аспекти. У багатьох дослідженнях встановлено, що більшість студентів і працюючих учителів не

задоволені своєю психологічною підготовкою і, насамперед, її практичною складовою. Випускники педагогічних вищих навчальних закладів не повною мірою усвідомлюють конструктивні можливості психологічної теорії в забезпеченні ефективної роботи з учнями та недостатньо володіють психологічно обґрунтованими способами її здійснення.

У педагогічних вищих навчальних закладах формується, в основному, уміння застосовувати психологічні знання у змодельованих на заняттях ситуаціях, але досвід їх застосування в конкретних умовах практичної діяльності залишається обмеженим. Існує певна незгодженість між рівнем освоєння студентами психодіагностичного інструментарію під час лабораторних занять із психології і сформованістю потреби й можливостей його застосування в реальній діяльності з пізнання та розвитку світу психологічних явищ школярів. Це зумовлено, зокрема, певною суперечністю між існуючою орієнтацією педагогічної освіти на предметно-змістовий результат діяльності й необхідністю розвитку у студентів педагогічних вищих навчальних закладів гуманістичної та аксіологічної спрямованості їх професійної позиції відповідно до вимог часу.

Однією з умов подолання вище згаданої суперечності виступає організація і проведення пропедевтичної психологічної практики студентів після освоєння ними основ загальної, вікової, соціальної та педагогічної психології. Цим самим забезпечується наступність теоретичного й практичного аспектів в опануванні студентами психологічними основ педагогічної професії і формуванні їх професійної спрямованості. Психологічна практика студентів на II курсі навчання (IV семестр) виступає своєрідною сполучною ланкою у вивченні психологічних і педагогічних дисциплін та методик викладання фахових дисциплін.

1.1. Мета, зміст, завдання практики

Пропедевтична практика з психології має споглядально-дослідницький характер. Основна мета психологічної практики — формування професійно-педагогічної спрямованості майбутнього вчителя на професійну взаємодію з особистістю учня, його неповторні вікові та індивідуально-психологічні особливості.

Зміст практики складають провідні теми загальної, вікової, соціальної та педагогічної психології, які опановувалися студентами протягом I, II та III навчальних семестрів. Вони розкривають особливості й закономірності функціонування пізнавальної діяльності особистості, мотиваційної та емоційно-вольової сфер, спілкування та міжособистісної взаємодії, провідних рис і характеристик особистості школяра, його індивідуально-психологічних властивостей в умовах навчальної діяльності.

Програма практики складає один змістовий модуль, який структурно представлено такими темами: 1. Особистість та її індивідуально-психологічні особливості; 2. Мотиваційна сфера особистості; 3. Пізнавальна сфера особистості; 4. Емоційно-вольова сфера особистості; 5. Спілкування.

Основні завдання, що пропонуються студентам для виконання під час практики, містять у собі основні положення з цих тем через конкретизацію означених психологічних явищ відповідно до вікових, соціально-психологічних та індивідуально-психологічних особливостей учнів підліткового віку. Їх виконання передбачає актуалізацію теоретичних знань студентів із психології, вміння проводити, фіксувати і змістовно інтерпретувати спостереження за поведінкою і діяльністю учнів на уроці, володіння методичними навичками психологічної діагностики окремих психологічних характеристик і властивостей учнів підліткового віку; змістовної інтерпретації досліджуваних явищ і надання (за їх результатами) кваліфікованих рекомендацій учневі, вчителям і батькам та написання узагальненої психологічної характеристики особистості учня.

Виконання завдань під час практики передбачає такі форми роботи студента: а) самостійна теоретична та методична підготовка до заняття; б) спостереження за діяльністю учнів і вчителя на уроці; в) психодіагностика школяра в позаурочний час.

1.2. Організація та керівництво практикою

Організація і проведення практики здійснюється відповідно до навчальних планів факультету і наказу адміністрації (ректорату) навчального закладу, які визначають термін і базові школи для її проведення. Робота студента під час практики організовується за такою орієнтовною схемою:

- 1) теоретико-методичний допуск до практики;
- 2) спостереження за діяльністю учнів і вчителя на уроці;
- 3) обробка й аналіз результатів спостереження;
- 4) психодіагностика учнів у позаурочний час;
- 5) обробка, аналіз і обговорення результатів дослідницької роботи.

Керівництво практикою полягає в організації, консультативній допомозі, контролі й оцінюванні роботи студентів, яку здійснюють групові методисти – викладачі кафедри психології – і регулює факультетський керівник.

Факультетський керівник практики :

- затверджує зміст і базові школи для проходження практики;
- проводить настановчу і підсумкову конференції з практики;
- ставить до відома групових керівників інформацію щодо задач і змісту практики, вимог до її проведення, їхніх прав і обов'язків;
- за потреби надає науково-методичну допомогу груповим керівникам і студентам-практикантам;
- готує пропозиції щодо заохочення кращих групових керівників і студентів-практикантів;
- складає звіт про психологічну практику, узагальнює досвід, вносить пропозиції щодо удосконалення практики на засіданні кафедри.

— подає звіт про результати проходження студентами практики керівнику практики від кафедри.

Груповий керівник практики:

- бере участь у настановчій і підсумковій конференціях по практиці;
- здійснює безпосереднє керівництво роботою всієї групи студентів, які проходять практику;
- знайомить студентів з особливостями функціонування навчально-виховного процесу та його психологічного забезпечення в школі, де здійснюється практика;
- визначає конкретні задачі й види діяльності для студентів відповідно до загальної програми практики;
- надає науково-методичну допомогу студентам з усіх видів робіт;
- організовує обговорення спостережень та результатів дослідницької роботи студентів;
- перевіряє звітну документацію, виставляє підсумкову оцінку з практики, оформляє результати в індивідуальні картки студентів;
- готує пропозиції щодо заохочення кращих студентів-практикантів за результатами їх роботи;
- подає звіт про результати проходження студентами практики факультетському керівникові;
- вносить на кафедру пропозиції щодо вдосконалення змісту й організації практики.

1.3. Форма й вид звітності студентів про проходження практики

У процесі виконання визначених програмою практики завдань і на момент її завершення оцінюються такі звітні документи:

- а) щоденник практики, у якому фіксуються тематичні завдання для психолого-педагогічних спостережень на уроці та представлено протоколи цих

спостережень, які повинні містити якісний аналіз здобутого матеріалу, розгорнуті висновки та психолого-педагогічні рекомендації;

б) протоколи психодіагностичної роботи з вивчення якостей і властивостей особистості школяра, їх кількісна обробка, якісний аналіз і психолого-педагогічні рекомендації;

в) психолого-педагогічна характеристика особистості учня, яку складено на основі узагальнення результатів спостереження та психодіагностичного вивчення його особистості під час практики.

Звітна документація подається студентами по завершенню практики груповому керівнику у визначений ним час.

1.4. Порядок атестації студентів за результатами практики

При оцінюванні результатів роботи студентів до уваги беруться:

- відсутність пропусків у відвідуванні школи і уроків;
- рівень володіння теоретичними знаннями з теми та розуміння практичних проявів досліджуваних психологічних феноменів у педагогічному процесі відповідно до вікових та індивідуально-психологічних особливостей учнів;
- наявність та якість методичного забезпечення для проведення дослідницької роботи з учнями та спостереження за діяльністю вчителя й учнів під час навчальних занять;
- уміння належним чином фіксувати результати спостережень відповідно до поставленого завдання, проводити їх якісний аналіз, робити відповідні узагальнення й висновки, пропонувати практичні рекомендації;
- навички застосування психологічних методик при виконанні індивідуально-дослідницької роботи з вивчення особистості учнів; обробки емпіричних даних, їх інтерпретації та викладу узагальнених висновків;

- правильність оформлення протоколів дослідження відповідно до ustalених вимог, вчасність їх подання для перевірки;
- уміння систематизувати психологічну інформацію, отриману під час практики, і подавати її у формі розгорнутої психолого-педагогічної характеристики особистості досліджуваного учня;
- охайність в оформленні звітної документації та вчасність її подання для перевірки;
- систематичність, активність, організованість і відповідальність у роботі, зацікавлене ставлення до роботи з учнями.

1.4.1. Орієнтовна схема оцінювання роботи студентів за кредитно модульною системою навчання

Теми/види роботи	Теоретична і методична підготовка	Аналіз спостережень	Дослідницька робота	Психологічна характеристика учня	Усього
1	3 бали	10 балів	5 балів	10 балів	
2	3 бали	10 балів	5 балів		
3	3 бали	10 балів	5 балів		
4	3 бали	10 балів	5 балів		
5	3 бали	10 балів	5 балів		
Усього	15	50	25	10	100

Підсумковий контроль. Підсумкова (загальна) оцінка за практику є сумою рейтингових оцінок (балів), одержаних за окремі оцінювані форми роботи в школі, яка виставляється за шкалою 1.4.2.

1.4.2. Шкала оцінювання

<i>Підсумкова оцінка</i>		
<i>Шкала закладу</i>	<i>Шкала ECST</i>	<i>Національна шкала</i>
90-100	A – відмінне виконання роботи з незначною кількістю помилок.	5 – відмінно
83-89 75-82	B – дуже добре – вище середнього рівня з кількома помилками. C – добре – загалом правильна робота з декількома грубими помилками.	4 – добре
68-74 60-67	D – задовільно – посередньо, зі значною кількістю недоліків. E – достатньо – виконання задовольняє мінімальні критерії оцінки.	3 – задовільно
1-59	FX – незадовільно з можливістю повторного проходження. F – незадовільно.	2 – незадовільно

1.4.3. Критерії оцінювання

Оцінка **«відмінно»** – усі завдання практики виконано повністю, з урахуванням усіх вимог, звітну документацію охайно оформлено і вчасно здано.

Оцінка **«добре»** – у роботі студентів-практикантів і в звітній документації є окремі часткові недоліки (у психологічному аналізі фактів, інтерпретації окремих результатів, оформленні протоколу і термінах подачі звітної документації).

Оцінка **«задовільно»** – деякі недоліки в роботі студента-практиканта мають явно небажаний характер: недисциплінованість у виконанні завдань практики, 1-2 грубі помилки у виконанні й оформленні психологічних завдань чи дослідницької роботи, невчасне подання методистові документів для перевірки.

Оцінка **«незадовільно»** – відсутність студента на практиці без поважних причин, невиконання визначених програмою завдань і, відповідно, не подання звітної документації про проходження практики.

2. Зміст програми

2.1. Тема: «Особистість та її індивідуально-психологічні властивості»

Сутність особистісно зорієнтованого підходу в практиці реформування освітніх технологій сучасної школи. Проблема особистості як наскрізна для різних галузей психологічного знання. Рівні ієрархії людської організації (Б. Ананьєв). Проблема взаємодії біологічного, соціального і психічного. Співвідношення понять «індивід», «суб'єкт», «особистість» та «індивідуальність». Суспільна природа особистості. Діалектика процесів соціалізації і індивідуалізації особистості. Вирішальна роль навчання і виховання у процесі формування особистості. Проблема самодетермінації розвитку особистості. Взаємозв'язок особистості й діяльності. Психологічні характеристики самоактуалізованої особистості.

Проблема співвідношення біологічних і соціальних детермінант розвитку особистості. Принцип єдності особистості, свідомості й діяльності. Ієрархічно-діяльнісний підхід до аналізу особистості. Розробка системного підходу у вивченні особистості. Основні рівні вивчення і теорії особистості (Б. Ананьєв, Г. Костюк, О. Лазурський, О. Леонт'єв, В. Моргун, В. М'ясищев, К. Платонов, В. Рибалка, С. Рубінштейн).

Просторово-часові орієнтації, потребо-вольові естетичні переживання, змістовна спрямованість діяльності, рівні опанування діяльності та форми її реалізації як головні інваріанти розвитку особистості в концепції багатовимірного розвитку особистості (В. Моргун).

Основні параметри особистості: стійкість, інтегрованість, активність. Спрямованість як системоутворююча властивість особистості та її структура. Потреби та їх види: природні, духовні й соціальні. Мотиви, цілі й інтереси, їх психологічна характеристика. Розрізнення інтересів за змістом, широтою, глибиною, стійкістю, дієвістю. Прямі й опосередковані інтереси. Ідеали й переконання. Світогляд особистості.

Свідомість і самосвідомість особистості. Процесуальні й результативні характеристики самосвідомості та її структура. Когнітивний, емоційний і конативний аспекти самосвідомості. Образ «Я» і рівень домагань особистості. Саморегуляція поведінки й діяльності особистості.

Місце темпераменту й характеру у психологічній структурі особистості. Специфічні особливості психічної активності, моторики й емоційності та їх співвідношення для різних типів темпераменту. Зв'язок темпераменту із властивостями психічних процесів і рисами особистості. Темперамент і індивідуальний стиль навчальної та професійної діяльності. Прояв характеру людини через її діяльність, відношення до інших людей, інтереси, емоційність і волю. Відношення особистості як змістова основа класифікації рис її характеру. Психологічні типи акцентуйованих характерів у підлітків (А. Лічко) та особливості їх урахування в роботі вчителя.

Розвиток особистості і розвиток психіки. Роль провідної діяльності у формуванні й розвитку особистості. Діалектика співвідношення соціальної ситуації розвитку, провідної діяльності та психологічних новоутворень у процесі онтогенетичного розвитку особистості. Мотиваційна сфера особистості: предметність, динаміка, ієрархія мотиваційних змінних. Процесуальна й результативна мотивація. Смыслоутворюючі мотиви поведінки й діяльності особистості. Психологічні механізми та умови формування нових мотивів поведінки й діяльності особистості.

Формування особистості в підлітковому віці. Розвиток самосвідомості підлітка. Самооцінка й рівень домагань. Виникнення і форми прояву «почуття дорослості» та його джерела. Криза стосунків у підлітковому віці. Формування систем потреб, інтересів і мотивів, їх зміст і структура. Усвідомлення власної позиції в суспільстві і своїх можливостей як основне психологічне новоутворення підліткового віку.

Методи психологічного вивчення особистості підлітка та його індивідуально-психологічних властивостей.

Тема 2.2. «Мотиваційна сфера особистості»

Поняття про мотиваційну сферу особистості. Мотиви як сутнісні складові особистості людини (С. Рубінштейн) й інтегральні форми психічного відображення (Б. Ломов). Системний характер функціонування мотиваційної сфери особистості. Мотивація і діяльність. Стійкі та ситуативні фактори мотивації. Зовнішня та внутрішня (процесуальна) мотивація. Процесуальний і результативний компоненти мотивації. Полімотивований характер людської діяльності й поведінки.

Потреба як головний мотиваційний фактор. Види потреб, їх властивості та індивідуалізація способів задоволення. Опосередкований характер взаємозв'язку потреб і діяльності людини.

Поняття мотиву й мети. Змістові й динамічні характеристики мотивів. Основні функції мотивів: спонукальна, спрямовуюча, стимулююча, регулятивна, смислоутворююча. Залежність сили мотивації від психологічної відстані до мети. Інтереси й задачі як мотиваційні чинники діяльного ставлення до дійсності. Бажання, схильності, наміри людини, їх місце й роль у мотивації поведінки. Мотивація і рівень домагань особистості.

Основні параметри мотиваційної сфери: розвинутість, гнучкість, ієрархізованість, динаміка. Спрямованість як інтегральна характеристика особистості та її типи. Ціннісні орієнтації, ідеали й переконання в системі спрямованості людини.

Формування й розвиток мотиваційної сфери особистості. Роль спілкування й діяльності у формуванні нових потреб і мотивів. Основні механізми формування мотивів: «зрушення мотиву на мету» (О. Леонт'єв), механізм «знизу вгору» та «згори вниз». Мотивація просоціальної та девіантної поведінки підлітка та її витоки.

Мотиви навчальної діяльності школярів. Взаємообумовленість мотивації навчання та його продуктивності. Пізнавальна потреба та інтерес. Когнітивний, емоційно-вольовий та дійовий компоненти пізнавального інтересу. Види

навчальних мотивів та особливості їх ієрархії в молодшому, середньому та старшому шкільному віці.

Сенситивність підліткового віку для розвитку потреб, спрямованості особистості, оформлення ідеалів. Потреби в самовираженні, прийнятті іншими, референтних стосунках, довірливому спілкуванні з ровесниками і рівноправному спілкуванні з дорослими, компетентності і визнанні значимості власного «Я» як провідні для розвитку особистості підлітка. Самооцінка як мотивуючий чинник навчальної діяльності й поведінки підлітка. Розвиток пізнавальних інтересів та перші ознаки професійної спрямованості підлітка. Психологічні особливості роботи вчителя з учнями підліткового віку.

Психологічні методи дослідження мотиваційної сфери особистості (спостереження, експериментальні методики, аналіз результатів діяльності, проєктивні методи, опитувальники, анкетування, аналіз незалежних характеристик) та вимоги до їх застосування.

Принцип єдності свідомості й діяльності як вихідна основа вивчення мотивації. Змістовий (аналіз сукупності мотивів, їх структури та ієрархії) і формально-динамічний (дослідження сили і стійкості мотивів, їх змінюваності і динаміки) аспекти вивчення мотивації. Психологічна компетентність учителя як умова ефективного використання психодіагностичних методик із метою вивчення мотиваційної сфери школяра.

2.3. Тема «Пізнавальна сфера особистості»

Пізнавальні процеси особистості як структурні елементи управління психічною діяльністю. Соціальна детермінованість пізнавальних психічних процесів та взаємообумовлений характер їх функціонування. Опосередкованість, усвідомленість, довільність як системні характеристики вищих психічних функцій.

Увага як динамічна характеристика протікання пізнавальної діяльності і згорнута автоматизована дія контролю (П. Гальперін). Критерії уваги: зовнішні

реакції, що забезпечують умови збільшення продуктивності когнітивної діяльності; селективність інформації; ясність і виразність змістів свідомості, що знаходяться в полі уваги. Проблема класифікації процесів і станів уваги. Увага мимовільна й довільна. Об'єктивні й суб'єктивні детермінанти мимовільної уваги. Увага та інтерес. Уплив установки на спрямованість уваги. Психологічні механізми формування довільної уваги. Післядовільна увага та її роль в організації навчальної і професійної діяльності особистості. Індивідуальна й колективна форми уваги. Колективна увага і феномени групової психології.

Індивідуальні особливості уваги особистості: спрямованість, вибірковість, обсяг, інтенсивність, стійкість, переключення, розподіл. Уважність як риса особистості. Вікові особливості розвитку уваги в підлітковому віці. Урахування загальних закономірностей уваги в педагогічному процесі. Мотиваційні основи організації уваги. Проблема управління увагою. Психолого-педагогічні умови і прийоми активізації уваги школярів. Професійна увага вчителя.

Місце й роль сприймання в системі психічних процесів. Активний характер сприймання. Сприймання як дія. Види перцептивних дій. Індивідуальні особливості у сприйманні. Синтетичний і аналітичний типи сприймання. Вибірковість сприймання, його залежність від особистості. Розвиток сенсорно-перцептивної сфери особистості підлітка і його діяльність.

Психологічні умови забезпечення ефективного сприймання в умовах навчальної діяльності. Мотиваційні основи сприймання. Інтерес і установка в перцептивній діяльності. Урахування «законів гештальту» при організації навчальної діяльності школярів. Вікові особливості розвитку сприймання в підлітковому віці. Роль спілкування й сумісної діяльності при вирішенні перцептивних задач. Соціальна перцепція та її психологічні механізми. Вікові і професійні особливості соціальної перцепції. Проблема діагностики перцептивних властивостей особистості. Роль соціально-перцептивних умінь у структурі професійних здібностей вчителя.

Пам'ять у системі пізнавальної діяльності особистості. Запам'ятовування, збереження, відтворення й забування як елементи мнемічної системи та їх

динаміка. Проблема формування вищих форм пам'яті в дослідженнях Л. Виготського. Діяльнісний підхід до аналізу пам'яті (А. Запорожець, О. Леонт'єв, О. Смирнов, Г. Серета та ін.). Функціонування пам'яті та її роль в організації знань.

Запам'ятовування і його види. Заучування та умови його продуктивності. Динамічне і статичне збереження інформації в пам'яті. Відтворення та умови його ефективності. Зв'язок процесів відтворення з мисленням і волею. Класифікація видів пам'яті. Рухова, емоційна, образна, словесно-логічна пам'ять. Мимовільна й довільна пам'ять. Короткочасна, довготривала й оперативна пам'ять. Смыслова організація довготривалої пам'яті. Зв'язок ейдетичної пам'яті з уявою та її значення для художньо-творчої діяльності учнів. Використання мнемотехніки в навчальній діяльності. Роль учителя в розвитку навичок осмисленого запам'ятовування школярів.

Мислення як процес творчого пізнання і перетворення дійсності. Генетичні витоки мислення й мови (Л. Виготський). Значення слова як одиниці мислення і мови. Основні функції мислення: розуміння, рішення проблем і задач, цілепокладання, рефлексія та їх взаємозв'язок.

Діяльнісна теорія мислення (О. Леонт'єв, П. Гальперін, О. Тихомиров). Внутрішня мисленнєва і зовнішня практична діяльність людини: взаємообумовленість і взаємозв'язок. Мислення як діяльність по розв'язуванню задач. Мотиваційні основи мисленнєвих процесів. Цілепокладання й мислення. Основні види мисленнєвих операцій: порівняння, аналіз, синтез, конкретизація, класифікація, абстрагування й узагальнення. Процес засвоєння наукових понять у процесі навчання.

Типологія мислення та її критерії. Мислення теоретичне і практичне, дискурсивне та інтуїтивне, репродуктивне і творче. Наглядно-дійове, наглядно-образне та абстрактно-логічне мислення. Контроль і самоконтроль у мисленнєвому процесі. Індивідуальні відмінності мисленнєвих процесів: самостійність, широта, глибина, швидкість, гнучкість, критичність. Мислення й

інтелектуальний розвиток особистості. Проблема діагностики інтелектуальних здібностей школярів.

Взаємозв'язок уяви з мисленням та іншими пізнавальними процесами особистості. Уплив сприймання на характер уявлень і уяви. Динамічний характер уявлень. Уява як процес перетворення уявлень. Механізми процесу уяви. Основні етапи формування уявних образів. Аналітико-синтетичний характер процесів уяви.

Класифікація уяви та її критерії. Довільна й мимовільна уява. Відтворююча уява. Творча уява. Уява й фантазія. Роль фантазії у грі дітей і творчості дорослих. Мрія як особливий вид уяви. Просторова уява. Активна й пасивна уява.

Уява й досвід особистості. Індивідуальний характер розвитку уяви. Особливості художньої уяви та її прояв у дітей. Значення уяви для творчості. Зв'язок між розвитком уяви й пізнавальних психічних процесів у дитини. Уява й формування дитини як особистості. Шляхи розвитку уяви і творчої фантазії школярів. Психологічні умови розвитку уяви в умовах навчання.

Тема 2.4. «Емоційно-вольова сфера особистості»

Поняття про емоційні переживання та їх значення в житті людини. Проблема взаємозв'язку пізнавальних та емоційних процесів у психології. Емоції та ефективність діяльності. Основні характеристики емоцій. Емоційні процеси і стани. Відображувальна, спонукальна й регулятивна функції емоційних явищ. Зв'язок емоцій і потреб людини. Роль другої сигнальної системи у формуванні емоцій. Поведінкові компоненти емоцій. Основні теоретичні підходи щодо пояснення емоційних явищ (Ч. Дарвін, В. Вундт, Джеймс-Ланге, Кеннон-Бард, Л. Фестінгер, П. Сімонов, Б. Додонов).

Психологічна сутність афективних станів. Стадії розвитку афекту. Афект і проблема регуляції поведінки. Поняття про стрес як неспецифічну реакцію організму (Г. Сельє). Конструктивний і деструктивний аспекти стресових

станів. Роль фрустрації у формуванні стресових станів. Індивідуальні особливості і прояви стресу. Настрій як форма емоційного переживання. Проблема регуляції емоційних станів особистості. Психологічні умови забезпечення емоційного комфорту в організації педагогічної взаємодії вчителя й учня. Емоційна складова діяльності вчителя.

Системна природа почуттів. Почуття й мотиваційна сфера особистості. Предметна характеристика вищих почуттів та закономірності їх формування. Роль інтелектуальних почуттів школярів у процесі навчання. Поняття про емоційну спрямованість особистості (Б. Додонов). Емоційна спрямованість і професійна діяльність вчителя.

Значення емоційних переживань у процесі соціалізації особистості. Роль спілкування у процесі становлення емоційної сфери дитини. Проблема змістових критеріїв емоційного розвитку особистості в онтогенезі. Поняття емоційного неблагополуччя, форми його вияву та шляхи його попередження. Емоційний супровід навчальної діяльності школярів та умови його ефективності.

Природа вольового зусилля. Внутрішні й зовнішні детермінанти вольових зусиль. Активізуюча й гальмівна функції волі. Зв'язок волі й почуттів. Мотивація і воля. Вольова регуляція поведінки як її переосмислення. Воля й особистісний смисл діяльності.

Психологічна сутність вольової дії. Структура вольової дії. Проста і складна вольова дія. Спонування до дії і цілепокладання. Боротьба мотивів як умова виникнення і здійснення вольової дії. Характеристика виконавчого етапу вольової дії. Внутрішня вольова дія та її зовнішнє виконання.

Вольові якості та їх зв'язок з іншими психологічними характеристиками в структурі особистості. Основні вольові якості людини: ініціативність, рішучість, самостійність, цілеспрямованість, сміливість, мужність, витримка. Самоконтроль, оцінка й самооцінка у процесі досягнення мети.

Розвиток вольової сфери у процесі цілісного формування особистості. Мотиваційні основи вольового розвитку. Вольовий розвиток дитини і стиль

сімейного виховання. Роль гри у становленні елементів довільної поведінки у дітей. Вольова готовність до навчання у школі. Вікові особливості вольового розвитку підлітків. Самовиховання волі. Воля й самовизначення особистості. Психологічні методи вивчення розвитку вольових якостей особистості.

Тема 2.5. «Спілкування»

Спілкування як важлива детермінанта функціонування системи психічного, його структури, динаміки й розвитку. Внутрішня єдність спілкування і психіки. Системний і діяльнісний принципи аналізу спілкування. Основні рівні аналізу структури спілкування. Комунікативна, афективна й регулятивна функції спілкування. Спілкування й організація сумісної діяльності; пізнання людьми один одного; формування й розвиток міжособистісних стосунків.

Психологічна сутність спілкування як суб'єкт-суб'єктного рівня соціальної взаємодії. Структура комунікативного процесу. Кодування й декодування інформації. Безпосереднє й опосередковане спілкування. Зворотній зв'язок у спілкуванні. Вербальні й невербальні засоби спілкування. Комунікативна природа педагогічної діяльності. Функції педагогічного спілкування. Стили й моделі педагогічного спілкування.

Соціально-перцептивна характеристика спілкування. Особливості формування першого враження про людину та його вплив на процес подальшої взаємодії з нею. Психологічні механізми соціального сприймання людьми один одного. Стереотипи сприймання. Рефлексивні очікування у спілкуванні. Ідентифікація і адекватність соціального сприймання. Емпатійні здібності особистості. Проекція. Мотиваційні та когнітивні настанови в соціальній перцепції. Каузальна атрибуція. Труднощі взаєморозуміння. Естетичні, інтелектуальні, моральні, мотиваційні, операціональні бар'єри в соціальному сприйманні. Особливості соціально-перцептивної взаємодії в педагогічному процесі. Соціально-перцептивні та рефлексивні вміння в діяльності вчителя.

Спілкування як процес взаємовпливу особистостей. Опосередкованість міжособистісної взаємодії в умовах колективної діяльності. Соціальні норми, соціальна роль і соціальний контроль у спілкуванні. Роль і рольові очікування у процесах спілкування.

Конфлікти у спілкуванні та їх витоки. Структура конфлікту та його види. Типи конфліктної поведінки. Проблема управління конфліктом. Конфлікти в педагогічному процесі та їх подолання, корекція, профілактика виникнення.

Провідна роль спілкування у формуванні особистості підлітка. Позиція і статус особистості учня в учнівському колективі. Діяльнісне опосередкування спілкування і міжособистісних стосунків підлітка.

Проблема формування комунікативної культури й компетентності в підлітковому віці. Активні соціально-психологічні методи навчання. Можливості психологічної діагностики у вивченні комунікативних якостей школярів.

3. Структура практики

3.1. Психодіагностика особистості та індивідуально-психологічних властивостей підлітка

3.1.1. Мета: *актуалізувати у студентів теоретичні знання з теми «Особистість»; навчити засобам спостереження за особистісними проявами в підлітків та навичкам використання емпіричних процедур дослідження особистості дитини.*

3.1.2. Теоретична й методична підготовка до теми «Особистість та її індивідуально-психологічні властивості»

3.1.2.1. Питання для теоретичної підготовки до заняття:

1. Співвідношення понять: «індивід», «особистість», «індивідуальність».
2. Основні рушійні сили розвитку особистості: соціальна ситуація розвитку, провідна діяльність, особистісні новоутворення.
3. Структура особистісних новоутворень. Темперамент і характер в структурі особистості.
4. Методи психодіагностики та корекції розвитку особистості.

3.1.2.2. Основні поняття до теми: Людина. Індивід. Особистість. Індивідуальність. Соціалізація, Фрустрація. Потреба. Мотив. Мета. Відношення. Інтерес. Установка. Спрямованість. Ціннісні орієнтації. Життєва позиція. Статус особистості. Саморегуляція. Рівень домагань. Самооцінка. Темперамент. Екстраверсія. Інтроверсія. Індивідуальний стиль діяльності. Характер. Структура характеру. Риси характеру. Характер і особистість. Типологія характеру. Акцентуації характеру. Виховання характеру.

3.1.2.3. Методи психодіагностики особистості:

- 1) спостереження; 2) бесіда; 3) експертне оцінювання; 4) анкетування;
- 5) природний експеримент; 6) аналіз продуктів діяльності; 7) проєктивні методи; 8) опитувальники; 9) семантичний диференціал.

3.1.2.4. Бібліографія:

3.1.2.4.1. Основна література:

1. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И.И.Ильсова, В.Я.Ляудис. – М.: МГУ, 1981. – С. 129-138.
2. Гиппенрейтер Ю.Б. Понятие личности в трудах А.Н.Леонтьева и проблема исследования характера // Вестник МГУ. – Серия 14. – Психология, 1983. – № 4. – С. 7-22.
3. Леонтьев А.Н. Индивид и личность // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1987. – С.140-146.
4. Мерлин В.С. Отличительные признаки темперамента // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1987. – С. 286-292.
5. Моргун В.Ф. Концепція багатовимірного розвитку особистості та її застосування //Філософська й соціологічна думка. – 1992. – № 2. – С. 27-40.
6. Моргун В.Ф. Мотивация разносторонней деятельности учащихся // Учителям и родителям о психологии подростка. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 91-129.
7. Моргун В.Ф., Ткачева Н.Ю. Проблема периодизации развития личности в психологии. – М.: МГУ, 1981. – 84 с.
8. Панок В.Г. та ін. Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – С. 402-454.
9. Петровский А.В. Быть личностью // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1987. – С. 155-161.
- 10.Рубинштейн С.Л. Направленность личности // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1987. – С. 152-154.

3.1.2.4.2. Підручники, посібники:

1. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. – К.: Наукова думка, 1989. – 200 с.
2. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М.: Просвещение, 1986. – 272 с.

3. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. – Л.: Медицина, 1983. – С. 78-202.
4. Моргун В.Ф., Седых К.В. Делинквентный подросток. – Полтава, 1995. – 161 с.
5. Моргун В.Ф. Психологічна піраміда часу в багатовимірній концепції особистості // Особистість. Час. Культура. Міждисциплінарні проблеми дослідження їх взаємозв'язку в гуманітарних науках. Матеріали наук.-практ. конферен. 28-29 листопада 2005 р. / За ред. В.І. Ковальова. – Чернівці: Зелена Буковина, 2006. – С. 129-133.
6. Общая психология / Под ред. А.В. Петровского. – М.: Просвещение, 1986. – С. 201-205; 215-229.
7. Психодиагностика, коррекция и развитие личности. – М.: ВЛАДОС, 1998. – 512 с.
8. Психологія / За ред. Ю.Л. Трофімова. – К.: Либідь, 1999. – С. 76-134.
9. Психология. Словарь /Под ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1980. – 494с.
10. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: ПИТЕР, 2000. – 720 с. – С.518-535; 634-645.
11. Фридман Л.Ф., Кулагина М.Ю. Психологический справочник учителя. – М.: Просвещение, 1991. – С. 123-157.

3.1.2.4.3. Додаткова література:

1. Абрамова Г.С. Практикум по возрастной психологии. – М.: Академия, 1999. – 320 с.
2. Баєв Б.Ф. Чи знаєте Ви свою дитину? – Київ, 1985. – 80 с.
3. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. – М.: Прогресс, 1986. – 422 с.
4. Божович Л.И. Личность и ее формирование в детском возрасте. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.
5. Головаха Е.И., Кроник А.А. Психологическое время личности. – К.: Наукова думка, 1984. – 207 с.

6. Моргун В.Ф. Психологія особистості у педагогіці А.С. Макаренка. – Полтава, 2002. – 84 с.
7. Платонов К.К. Структура и развитие личности. – М.: Наука, 1986. – 255 с.
8. Фридман Л.М., Пушкина Т.А., Каплунович И.Я. Изучение личности учащегося и ученических коллективов. – М.: Просвещение, 1988. – 207 с.
9. Шапарь В.Б. Практическая психология. Инструментарий / Серия «Учебники для высшей школы». – Ростов н/Д.: Феникс, 2004. – 768 с.

3.1.3. Завдання для спостереження на уроці:

Спостерігаючи Вашого досліджуваного учня на різних ситуаціях уроку, зафіксуйте прояви переважаючої спрямованості учня на предмет, спілкування чи на самого себе, орієнтуючись на вираженість таких показників:

- особливості реагування на поставлене навчальне завдання (розв'язання задачі, виконання вправи, самостійна робота тощо): приступає до його виконання відразу, не потребує додаткових пояснень (або ж уточнює зміст завдання), заглиблюється у виконання і зосереджено, старанно його виконує; виявляє намагання до отримання оцінки якості його виконання, виявляє адекватні результатам діяльності емоції, намагається самостійно виправляти неточності в роботі, мало орієнтується на сторонні репліки й звернення інших учнів;
- під час пояснення нового матеріалу виявляє інтерес до змісту інформації, що подає вчитель, задає уточнюючі питання та питання практичного спрямування, не звертає уваги на репліки однокласників та не виявляє бурхливих емоцій чи коментарів до зауважень учителя, адресованих іншим учням, на адресовані йому зауваження реагує адекватно;
- у роботі демонструє організованість, дисциплінованість та діловитість, мало відволікається на сторонні справи, здатен прикладати зусилля для виконання поставленого завдання;

- легко відгукується на шум і розмови в класі, дозволяє собі коментувати дії вчителя, намагається виразити своє ставлення до успіхів чи промахів своїх однокласників, не виявляє комунікативної стриманості під час пояснення нового матеріалу, емоційно коментує поведінку інших учнів, намагається висловлювати свою думку з різних приводів, вдається до сторонніх розмов під час уроку, підказок тощо;
- під час уроку слабо виявляє зовнішню увагу, часто виглядає заглибленим у свої роздуми, активізується в ситуаціях індивідуального звернення вчителя, виявляє напруженість при оцінюванні результатів своєї роботи, чутливо реагує на зауваження вчителя і репліки однокласників, без особливої зацікавленості включається в колективні форми роботи, надає перевагу завданням, де може себе проявити, схильний до демонстративної поведінки, виявляє високі очікування у схваленні своїх дій, стриманий у вияві ставлення до успіхів/невдач інших учнів тощо.

Результати спостереження заносяться у протокол і аналізуються відповідно до поставленого завдання.

Схема протоколу спостереження:

Етапи уроку	Дії учня	Психологічний аналіз
Перевірка домашнього завдання		
Пояснення нового матеріалу		
Закріплення нового матеріалу		
Домашнє завдання. Підсумки уроку		

Кількість дій, що виражають спрямованість учня на предмет _____

Кількість дій, що виражають спрямованість учня на спілкування _____

Кількість дій, що виражають спрямованість учня на самого себе _____

Висновки: на основі отриманих результатів спостереження зробіть висновок про переважаючий тип спрямованості досліджуваного Вами учня.

3.1.4. Методики індивідуального обстеження особистості учня:

3.1.4.1. Методика особистісного диференціалу (за В.Б. Шапарь)

Мета: визначення особистісних властивостей підлітка.

Умови дослідження: індивідуальне чи групове в позаурочний час.

Засоби: бланк опитувальника, аркуш паперу, ручка чи олівець.

Інструкція досліджуваному: оцініть самих себе за такими рисами особистості (позначаючи їх вираженість оцінками 1,2,3):

1	Привабливий	3 2 1 0 1 2 3	Непривабливий
2	Слабкий	3 2 1 0 1 2 3	Сильний
3	Говіркий	3 2 1 0 1 2 3	Мовчазний
4	Безвідповідальний	3 2 1 0 1 2 3	Відповідальний
5	Упертий	3 2 1 0 1 2 3	Поступливий
6	Замкнутий	3 2 1 0 1 2 3	Відкритий
7	Добрий	3 2 1 0 1 2 3	Егоїстичний
8	Залежний	3 2 1 0 1 2 3	Незалежний
9	Діяльний	3 2 1 0 1 2 3	Пасивний
10	Черствий	3 2 1 0 1 2 3	Чуйний
11	Рішучий	3 2 1 0 1 2 3	Нерішучий
12	Апатичний	3 2 1 0 1 2 3	Енергійний
13	Справедливий	3 2 1 0 1 2 3	Несправедливий
14	Розслаблений	3 2 1 0 1 2 3	Напружений
15	Метушливий	3 2 1 0 1 2 3	Спокійний
16	Ворожий	3 2 1 0 1 2 3	Дружелюбний
17	Упевнений	3 2 1 0 1 2 3	Невпевнений
18	Самотній	3 2 1 0 1 2 3	Комунікабельний
19	Чесний	3 2 1 0 1 2 3	Нещирий
20	Несамостійний	3 2 1 0 1 2 3	Самостійний
21	Дратівливий	3 2 1 0 1 2 3	Товстошкірий

Обробка результатів:

Підрахуйте отримані бали за трьома факторами О, С, А, керуючись наведеним нижче ключем:

№	Фактор	Характеристика фактора	Оцінки в балах	Характеристика фактора
1	О	Привабливий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Непривабливий
2	С	Слабкий	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Сильний
3	А	Говіркий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Мовчазний
4	О	Безвідповідальний	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Відповідальний
5	С	Упертий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Поступливий
6	А	Замкнутий	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Відкритий
7	О	Добрий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Егоїстичний
8	С	Залежний	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Незалежний
9	А	Діяльний	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Пасивний
10	О	Черствий	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Чуйний
11	С	Рішучий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Нерішучий
12	А	Апатичний	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Енергійний
13	О	Справедливий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Несправедливий
14	С	Розслаблений	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Напружений
15	А	Метушливий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Спокійний
16	О	Ворожий	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Дружелюбний
17	С	Упевнений	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Невпевнений
18	А	Самотній	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Комунікабельний
19	О	Чесний	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Нещирий
20	С	Несамостійний	-3 -2 -1 0 +1 +2 +3	Самостійний
21	А	Дратівливий	+3 +2 +1 0 -1 -2 -3	Товстошкірий

Інтерпретація результатів:

Фактор оцінки – «О»:

- Високі значення цього фактора свідчать про те, що досліджуваний сприймає себе як особистість, оцінює себе як носія позитивних, соціально бажаних характеристик, задоволений собою;
- Низькі значення вказують на критичне ставлення людини до самої себе, на незадоволеність власною поведінкою, рівнем досягнень, на недостатній рівень домагань і рівень прийняття самого себе;
- Особливо низькі значення цього фактора в самооцінці свідчать про можливі невротичні проблеми, що пов'язані з відчуттям малої цінності власної особистості.

Фактор сили «С» свідчить про розвиненість вольових якостей особистості:

- Високі значення говорять про незалежність особистості, схильності розраховувати на власні сили у складних ситуаціях;

- Низькі значення свідчать про недостатній самоконтроль, нездатність дотримуватися прийнятої лінії поведінки, залежність від зовнішніх обставин чи оцінки;
- Особливо низькі значення свідчать про астенизацію та тривожність.

Фактор активності «А» інтерпретується як показник екстравертованості особистості:

- Позитивні значення вказують на високу активність, комунікабельність, імпульсивність;
- Негативні — на інтровертованість, пасивність, спокійні емоційні реагування.

У **висновках** охарактеризуйте особливості переважаючого типу спрямованості особистості учня й наведіть рекомендації щодо шляхів та умов розвитку окремих особистісних якостей, виявлених у дослідженні.

Зразок обробки даних

№	Фактор	Одержані дані
1	О	+1
2	С	+2
3	А	+2
4	О	+3
5	С	-2
6	А	+3
7	О	-1
8	С	-2
9	А	+2
10	О	+3
11	С	-2
12	А	+2
13	О	+2
14	С	+2
15	А	+2
16	О	+1
17	С	-1
18	А	+2
19	О	+2
20	С	+1
21	А	+2

Підраховавши бали за факторами, отримуємо суму:

По фактору А = +15 (+2; +3; +2; +2; +2; +2; +2)

По фактору С = - 2 (+2; -2; -2; -2; +2; -1; +1)

По фактору О = + 11 (+1; +3; -1; +3; +2; +1; +2)

3.1.4.2. Методика дослідження реального, бажаного та фантастичного бюджетів часу людини (за В. Ф. Моргуном)

Мета: дослідження особливостей Я-реального, Я-бажаного та Я-ідеального особистості учня, що відповідає демократичному й особистісному підходам, що реалізуються в системі сучасної педагогічної освіти.

Методика має вигляд опитувальника з відкритим типом питань. Реальний бюджет вимірює здібності людини, а бажаний і фантастичний – її мотиваційну сферу. Відповідність або невідповідність цих бюджетів часу вказує на больові точки життя й розвитку особистості: адекватність її самооцінки, рівня домагань, задоволеність життям, перспективи особистісного поступу тощо. Надійність результатів перевіряється завдяки порівнянню з методом спостережень, аналізу продуктів діяльності, аналізу документів, оцінці незалежних експертів тощо.

Обладнання: бланки для щоденного фіксування учнем основних витрат часу і зразок його заповнення, олівець чи ручка.

Процедура опитування. Може бути індивідуальною або груповою і складається з таких етапів: 1) **настановчий етап** – знайомство з метою, інструкцією, бланком опитувальника і прикладами заповнення; 2) **етап збирання семи бланків опитувальника** – триває п'ять днів, коли збираються бланки з відповідями учня.

Бланк опитувальника реального, бажаного і фантастичного бюджетів часу людини.

Інструкція. Вам необхідно протягом семи днів тижня відмічати всі основні витрати Вашого бюджету часу: із вівторка (за понеділок) до

наступного понеділка (за п'ятницю, суботу, неділю) включно (в умовах п'ятиденки). Усі витрати часу заносяться до таблиці 1 (див. далі).

Таблиця 1

Добові витрати реального, бажаного і фантастичного бюджету часу учня

Дата: _____ . День тижня: _____

Витрати часу Види занять	Реальні			Бажані		
	час початку	час закінчення	витрати часу (год.)	час початку	час закінчення	витрати часу (год.)
1. Сон	23.00	6.00	7 год.	10.00	6.00	8 год
2. Ранковий туалет						
.....						
10. Урок фізики	10.15	11.00	0,75	–	–	0
11. Урок літератури	11.15	12.00	0,75	10.15	12.00	1,5
.....						
18. Прогулянка з собакою	18.00	18.30	0,5	17.00	18.30	1,5
.....						
25. Вечірній туалет (перед сном)	21.30	22.00	0,5	21.00	22.00	0,5
Разом			24			24
Фантастичні витрати часу						
1. Відвідування цирку				16	18	2
2. Гурток гри на гітарі				19	21	2

Ваше прізвище _____ ім'я _____ по батькові _____

У стовпчику «**Види занять**» записуєте все, що трапилося з Вами за добу.

У стовпчику «**Реальні витрати часу**» проставляєте проти кожної події три цифри: 1) час початку події, 2) час закінчення події, 3) сумарний час, витрачений на подію (заняття).

У стовпчику «**Бажані витрати часу**» проставляєте той час початку, закінчення і тривалості події, який Вам би хотілося на неї витратити.

Увага! У бажаному бюджеті часу намагайтеся не відхилятися від сумарної тривалості доби – 24 години.

Коли події понеділка вичерпаються, підведіть риску й напишіть під нею: «**Фантастичні витрати часу**». Нижче вкажіть декілька подій (занять), які Ви б

хотіли мати в понеділок, але реальне життя їх Вам не подарувало. Не стримуйте своєї фантазії: пишіть про найнеймовірніші Ваші мрії або звичайні бажання. Так само, як і вище, вкажіть бажаний час їх початку, закінчення та тривалості. Не забувайте про те, що доба містить лише 24 години.

Уникайте загальних відповідей. Наводимо приклади правильних і неправильних відповідей.

Неправильно	Правильно
«дивився телевізор»	«дивився футбол» «Динамо»(К) – «Металург» (З) на каналі УТ-1
«гуляв»	«був з подругою на дискотеці в парку «Перемога»
«робив уроки»	«розв’язував задачі з фізики»

Отже, переходимо до заповнення бланку опитувальника. Дякуємо за участь в опитуванні!

1) **Обробка і якісний аналіз результатів** складаються з декількох етапів.

Обробка індивідуальних бланків полягає в обчисленні середньодобових показників для кожного досліджуваного, а також частоти події чи заняття на тиждень (зразок індивідуальної первинної таблиці результатів див. нижче). У таблиці 1 заняття можна розташовувати в порядку від найтриваліших до найкороткочасніших.

Попередній якісний аналіз полягає:

- у виявленні певної ієрархії здібностей учня, які він розвиває і тренує завдяки реальному бюджетові часу;
- у виявленні «мотивації досягнень» учня (випадки переваги показників бажаного бюджету часу в порівнянні з реальним);
- у виявленні «мотивації запобігань» учня (випадки переваги показників реального бюджету часу в порівнянні з бажаним);
- у виявленні «Я-ідеального» учня, його мрій на віддалену перспективу, бо реальне життя поки що їх втіленню не сприяє.

Таблиця 2

Середньодобовий бюджет часу та частота занять

учня за тиждень (14-20 січня 2008р.)

№ п/п	Бюджет часу і частота занять Види занять	Реальний		Бажаний	
		Середньодобові витрати часу	Середньотижнева	Середньодобові витрати часу	Середньотижнева частота
1.	Сон	7,5	7	8	7
2.	Перегляд телепередач	5	7	7	7
3.	- х/ф (бойовики)	4	7	6	7
4.	- спорт, передачі (бокс, футбол)	1	3	1	3
5.	Відвідування уроків у школі (кожного уроку конкретно (...).	4,5	5	2,5	3
У середньому за тиждень					
Фантастичний бюджет часу					
1.	Відвідування цирку			0,9	3
2.	Відвідування гуртка гри на гітарі (...)			1	2
У середньому за тиждень					

Наведений приклад свідчить про те, що учень серед провідних має споживацько-споглядальні здібності (до сну, перегляду телепередач).

Його мотивація досягнень також спрямована на ці здібності (він хоче ще довше спати, ще довше дивитись телевізор, зокрема, бойовики).

Його мотивація запобігань пов'язана зі зменшенням годин і частоти відвідувань шкільних уроків.

Мрії також кореспондують з розвагами (цирк, гра на гітарі).

Побудова вторинної середньогрупової таблиці полягає в підрахунку середніх тривалостей занять та їх частоти в цілому по групі (шкільному класу). Табл. 2 має ті самі графи, що і табл. 1, тільки замість учня в ній фігурує клас.

Якісний аналіз стосується в цьому випадку також здібностей, мотивації досягнень, мотивації запобігань і мрій учнів класу як групового суб'єкта діяльності (виховної, навчальної, трудової тощо).

Для тоншого якісного аналізу отриманих результатів можуть бути використані різні моделі чи концепції особистості, зокрема, О. Лазурського, В. Бехтерева, К. Платонова, А. Маслоу, С. Максименка, В. Рибалки та ін. Концепція розвитку особистості, яку запропонована автором, має п'ять інваріантів в її структурі: просторово-часові орієнтації, потребо-вольові

естетичні переживання, змістовні спрямованості, рівні опанування та форми реалізації діяльності. У цьому аналізі вилучається «сон», бо ми не можемо виміряти тривалість сновидінь без спеціальної апаратури.

Результати цього аналізу вміщуються у п'яти додаткових таблицях, що розглядаються в більш розгорнутому описі методики (див. докладніше: Моргун, 1995, 2002).

Висновки і рекомендації: отримавши результати вивчення реального, бажаного та фантастичного бюджетів часу учня, резюме за наслідками опитування складається за такою схемою:

- що задовольняє досліджуваного учня (Я-реальне);
- чого бажає досліджуваний учень (Я-бажане, мотивація досягнень);
- чого він не бажає (мотивація запобігань);
- про що він фантазує, мріє (Я-ідеальне, мотивація досягнень).

Рекомендації можна розділити на поради для позитивного поступу особистості й поради профілактично-запобіжного характеру, які спрямовано на усунення негативних тенденцій розвитку особистості. Результати опитування дають цінну інформацію вчителям-предметникам (чи їхні предмети бажані? скільки часу витрачають на домашні завдання учні? чи є в них захоплення, які слід врахувати у гуртковій роботі?), класному керівникові, усьому педагогічному колективові і батькам також.

3.1.4.3. Методика «Психологічна характеристика темпераменту»

(за Н.В. Кіршевою, Н.В. Рябчиковою)*

Мета: дослідження особливостей темпераменту підлітка.

Обладнання: бланк опитувальника, олівець чи ручка.

Інструкція: Просимо Вас відповісти на кожне питання опитувальника «так» чи «ні» і записати свою відповідь поруч із номером питання. Не витрачайте багато часу на обдумування питань. Відповідайте на всі питання

---

*Оригінальний текст методики наводиться російською мовою.

послідовно, нічого не пропускаючи. Чим відвертішими будуть Ваші відповіді, тим точніше Ви дізнаєтесь про особливості свого темпераменту.

Зміст опитувальника

№	Содержание вопроса	да	нет
	1. Вы любите часто бывать в компании?		
	2. Вы избегаете иметь вещи, которые ненадежны, непрочны, хотя и красивы?		
	3. Часто ли у вас бывают подъемы и спады настроения?		
	4. Во время беседы вы очень быстро говорите?		
	5. Вам нравится работа, требующая полного напряжения сил и способностей?		
	6. Бывает ли, что вы передаете слухи?		
	7. Считаете ли вы себя человеком очень веселым и жизнерадостным?		
	8. Вы очень привыкаете к определенной одежде, ее цвету и покрою, так что неохотно меняете ее на что-нибудь другое?		
	9. Часто ли вы чувствуете, что нуждаетесь в людях, которые вас понимают, могут одобрить и утешить?		
	10. У вас очень быстрый почерк?		
	11. Ищете ли вы сами себе работу, занятие, хотя можно было бы и отдыхать?		
	12. Бывает ли так, что вы не выполняете своих обещаний?		
	13. У вас много очень хороших друзей?		
	14. Трудно ли вам оторваться от дела, которым заняты, и переключиться на другое?		
	15. Часто ли вас терзает чувство вины?		
	16. Обычно вы ходите очень быстро, независимо от того, спешите или нет?		
	17. В школе вы бились над трудными задачами до тех пор, пока не решали их?		
	18. Бывает ли, что иногда вы соображаете хуже, чем обычно?		
	19. Вам легко найти общий язык с незнакомыми людьми?		
	20. Часто ли вы планируете, как будете себя вести при встрече, беседе?		
	21. Вы вспыльчивы и легко ранимы намеками и шутками над вами?		
	22. Во время беседы обычно вы жестикулируете?		
	23. Чаще всего вы просыпаетесь утром свежим и хорошо отдохнувшим?		
	24. Бывают ли у вас такие мысли, о которых вы не хотели, чтобы о них знали другие?		
	25. Вы любите подшучивать над другими?		
	26. Склонны ли вы к тому, чтобы основательно проверить свои		

<p>мысли, прежде чем их сообщать кому-либо?</p> <p>27. Часто ли вам снятся кошмары?</p> <p>28. Обычно вы легко запоминаете и усваиваете новый учебный материал?</p> <p>29. Вы настолько активны, что вам трудно даже несколько часов быть без дела?</p> <p>30. Бывало ли, что разозлившись, вы выходили из себя?</p> <p>31. Вам не трудно внести оживление в довольно нудную компанию?</p> <p>32. Вы обычно довольно долго раздумываете, принимая какое-то, даже не очень важное, решение?</p> <p>33. Вам говорили, что вы принимаете все слишком близко к сердцу?</p> <p>34. Вам нравится играть в игры, требующие быстроты и хорошей реакции?</p> <p>35. Если у вас что-то долго не получается, то обычно вы все же пытаетесь сделать это?</p> <p>36. Возникало ли у вас, хотя и кратковременно, чувство раздражения к вашим родителям?</p> <p>37. Считаете ли вы себя открытым и общительным человеком?</p> <p>38. Обычно вам трудно взяться за новое дело?</p> <p>39. Беспокоит ли вас чувство, что вы чем-то хуже других?</p> <p>40. Обычно вам трудно что-то делать с медлительными и неторопливыми людьми?</p> <p>41. В течение дня вы можете долго и продуктивно заниматься чем-либо, не чувствуя усталости?</p> <p>42. У вас есть привычки от которых следовало бы избавиться?</p> <p>43. Вас принимают иногда за человека беззаботного?</p> <p>44. Считаете ли вы хорошим другом только того, чья симпатия к вам надежна и проверена?</p> <p>45. Вас можно быстро рассердить?</p> <p>46. Во время дискуссии обычно вы быстро находите подходящий ответ?</p> <p>47. Вы можете себя заставить долго и продуктивно, не отвлекаясь, заниматься чем-либо?</p> <p>48. Бывает ли, что вы говорите о вещах, в которых совсем не разбираетесь?</p>		
---	--	--

Обробка результатів:

Опитувальник темпераменту дозволяє діагностувати такі полярні його властивості: екстраверсію–інтроверсію, ригідність–пластичність, емоційну збудливість–емоційну врівноваженість, темп реакції (швидкий–повільний),

активність (високу–низьку), а також щирість піддослідного при відповіді на питання. Остання визначається за такими показниками:

13-20 б. – висока

8-12 б. – середня

0-7 б. – низька. При отриманні низьких показників за шкалою щирості результати підлягають сумніву і можуть далі не оброблятися.

Підраховується сума балів за відповіді «так» у відповідності з наведеним нижче ключем, і отримана сума множиться на коефіцієнт (3,2 чи 1), потім такий підрахунок проводиться з відповідями «ні». Після цього підраховується загальна сума балів, яка характеризує конкретну властивість темпераменту.

Ключ

Властивості темпераменту	Відповіді „так”	Бал	Відповіді „ні”	Бал
1. Екстраверсія	1,7,13,19,25 31,37 4,43	3 2	2	1
2. Ригідність	8,26,32 2,14,20,38 44	3 2	37 19,46	2 1
3. Емоційна збудливість	15,21,33 39,45 3,9 27	3 2 1		
4. Темп реакції	4,16,28 10,22,34,40 46 17,29,36	3 2 1		
5. Активність	5,11,17,23 29,35,41,47 10	3 1	38	1
6. Щирість	30,36,42,48, 6,12, 18,25,24	3 2 1	23	1

Інтерпретація даних

Екстраверсія	Ригідність	Емоційна збудливість	Темп реакції	Активність
22-26 дуже висока	16-23 дуже висока	18-20 дуже висока	20-22 дуже швидкий	24-26 дуже висока
17-21 висока	12-15 висока	14-17 висока	14-19 швидкий	21-23 висока
12-16 середня	7-11 середня	8-12 середня	9-13 середній	14-20 середня
7-11 висока	3-6 висока	4-7 висока	5-8 повільний	9-13 низька
0-6 дуже висока	0-2 дуже висока	0-3 дуже висока	0-4 дуже повільний	0-8 дуже низька
Інтроверсія	Пластичність	Емоційна врівноваженість		

За даними дослідження характеризуються особливості темпераменту школяра, робляться висновки й наводяться практичні рекомендації по врахуванню індивідуального стилю діяльності школяра в навчально-виховному процесі.

3.1.4.4. Дослідження самооцінки за допомогою процедури ранжування (за описом Л.О. Головей, О.Ф. Рибалко)

Мета: дослідження особливостей самооцінки підлітка.

Обладнання: 20 пронумерованих карток з указаними особистісними якостями, бланк для ранжування якостей особистості, олівець чи ручка.

Інструкція: Перед вами на 20 картках подано 20 особистісних якостей. Вам необхідно розташувати ці картки за ступенем вираженості цих якостей: спочатку необхідно проранжувати їх за тією мірою, якою вони виражені в ідеалі, а потім – залежно від того, якою мірою вони виражені в самого досліджуваного. Ранги відмічаються у відповідному стовпчику на наведеному нижче бланку.

Бланк для ранжування особистісних якостей

№	Якості особистості	Ідеал	«Я сам»	d	d ²
1.	Відвертість				
2.	Гордість				
3.	Ентузіазм				
4.	Життєрадісність				
5.	Заздрісність				
6.	Запальність				
7.	Мрійливість				
8.	Наполегливість				
9.	Невимушеність				
10.	Обережність				
11.	Охайність				
12.	Поступливість				
13.	Принциповість				
14.	Рішучість				
15.	Сором'язливість				
16.	Стриманість				
17.	Терплячість				
18.	Турботливість				
19.	Чуйність				
20.	Щирість				

Обробка результатів:

Між бажаним (ідеальним) та реальним («Я сам») рівнем кожної якості визначається різниця (d), котра надалі підводиться до квадрату (d²). Потім обчислюється сума квадратів: $\sum_{i=1}^{\alpha} d^2$. Далі обчислюється за коефіцієнт рангової кореляції Спірмена r_s за формулою:

$$r_s = 1 - \frac{6 \sum_{i=1}^{\alpha} d_i^2}{\alpha(\alpha^2 - 1)},$$

де α – кількість використаних під час ранжування якостей.

Чим ближче коефіцієнт до 1 (0,7–1), тим вищою є самооцінка, і навпаки. Про адекватність самооцінки свідчить коефіцієнт від 0,4 до 0,6.

За даними дослідження характеризуються особливості самооцінки школяра, робляться висновки й наводяться практичні рекомендації щодо врахування самооцінкових особливостей школяра в навчально-виховному процесі.

3.2. Психодіагностика навчальної мотивації підлітка

3.2.1. Мета: *актуалізувати теоретичні знання студентів про сутність, механізми й закономірності функціонування мотиваційної сфери особистості, вікові особливості її розвитку в підлітковому віці та сформувати навички діагностики навчальної мотивації школярів.*

3.2.2. Теоретична й методична підготовка до теми.

3.2.2.1. Питання для теоретичної підготовки до занять:

1. Активність особистості та її джерела.
2. Поняття про потреби і мотиви та їх класифікація.
3. Мотиви та цілі діяльності.
4. Навчальна мотивація школярів та умови її розвитку.

3.2.2.2. Основні поняття теми: активність, потреба, мотив, полімотивація діяльності, ієрархія мотивів, ціль, інтерес, відношення, ціннісні орієнтації, прагнення, рівень домагань, переконання, установка.

3.2.2.3. Методи психодіагностики мотиваційної сфери:

- 1) метод експертних оцінок; 2) опитувальники; 3) проєктивні методи;
- 4) анкетування; 4) тести.

3.2.2.4. Бібліографія

3.2.2.4.1. Основна література:

1. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. – СПб.: ПИТЕР, 2002. – Онтогенетические аспекты мотивации и структуры мотива. – С. 193-195; Мотивация учебной деятельности в школе. – С. 253-279.
2. Моргун В.Ф. Развитие мотивов учащихся с I по X классы // Учителям и родителям о психологии подростка / Под ред. Г.Г.Аракелова. – М.: Высшая школа, 1990. – С. 121-129.
3. Рубинштейн С.Л. Направленность личности // Хрестоматия по психологии. – М.: Просвещение, 1987. – С. 152-154.

3.2.2.4.2. Підручники, посібники:

1. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. – М., 1987. – С.83-96.
2. Загальна психологія: Навч. посібник / О.Скрипченко, Л.Долинська, З.Огороднійчук та ін. – К., 1999. – С.313-337.
3. Загальна психологія: Підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. акад. С.Д. Максименка. – К., 2004. – С.402-403.
4. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч.посіб. – 2-ге вид., допов. – К.: Вища шк., 2001. – С.190-202.
5. Общая психология / Под ред. А.В. Петровского. – М., 1986. – С.93-100.
6. Психологія: Підручник / За ред. Ю.Л.Трофімова. – К., 2001. – С.386-406.

3.2.2.4.3. Додаткова література:

1. Вилюнас В.К. Психологические механизмы мотивации человека. – М.: МГУ, 1990. – 288 с.
1. Занюк С.С. Психологія мотивації. – К.: Либідь, 2002. – С. 6-47; 238-249.
2. Ковалев В.И. Мотивы поведения и деятельности. – М.: Наука, 1988. – 192 с.
3. Маркова А.К., Матис Т.А., Орлов А.Б. Формирование мотивации учения. – М.: Просвещение, 1990. – 192 с.
4. Семиченко В.А. Проблемы мотивации поведения и деятельности человека. Модульный курс психологии. – К.: Миллениум, 2004. – 521с.

3.2.3. Завдання для спостереження за особливостями прояву мотивації навчання підлітків

Завдання 1. Вивчення учбової мотивації підлітків.

Спостереження за характером діяльності школяра на уроці з метою визначення особливостей його учбової мотивації здійснюйте із врахуванням наведених нижче класифікацій мотивів:

1. Класифікація мотивів (за Н.Г. Молодцовою):

<i>Внутрішні мотиви</i>	<i>Зовнішні мотиви</i>
Специфіка: мотиви, пов'язані з самим процесом учбової діяльності.	Мотиви, пов'язані з результатом учбової діяльності.
Види: бажання дізнаватись нове	Мотиви самоосвіти.

(пізнавальний інтерес). Радість від подолання труднощів (перешкод).	Мотиви престижу та інші соціальні мотиви. Мотиви уникнення невдач. Ігровий мотив.
---	---

2. Класифікація мотивів (за А.К. Марковою):

<i>Безпосередньо-спонукальні мотиви учбової діяльності</i>	<i>Перспективно-спонукальні мотиви учбової діяльності</i>	<i>Інтелектуально-спонукальні мотиви</i>
Заснований на емоційних проявах особистості (яскравість, новизна, цікавість, привабливість особистості педагога, бажання отримати винагороду, схвалення, острах отримання негативної оцінки, небажання бути об'єктом обговорення у класі).	Заснований на розумінні значущості знань взагалі та учбового предмета зокрема (прикладний характер знань, пов'язування учбового предмету з наступним самостійним життям, розвинуте почуття обов'язку, відповідальності, очікування отримання винагороди у перспективі).	Заснований на отриманні задоволення від самого процесу пізнання (інтерес до знань, допитливість, прагнення розширити свій культурний рівень, захоплення самим процесом вирішення учбово-пізнавальних задач).

3. Класифікація мотивів (за П.М. Якобсоном)

<i>Мотивація негативного характеру, пов'язана з мотивами, що знаходяться поза учбовою діяльністю</i>	<i>Мотивація позитивного характеру, пов'язана з мотивами, що знаходяться поза учбовою діяльністю</i>	<i>Мотивація, що знаходиться в самій учбовій діяльності та безпосередньо пов'язана з метою учіння</i>
Усвідомлення певних незручностей та неприємностей, якщо не буде навчатись (докори батьків та вчителів, острах покарання)	Схвалення оточуючих, почуття обов'язку, шлях до власного благополуччя, кар'єра, бажання зайняти лідерську позицію в класі.	Розширення світогляду, набуття знань, задоволення допитливості, реалізація власних здібностей, прояви інтелектуальної активності.

При здійсненні спостереження за виявом навчальних мотивів на основі наведених класифікацій, враховуються такі характеристики поведінки учнів:

- школяр схильний ставити вчителю запитання, прагнучи до здобуття додаткової інформації з приводу матеріалу (питання), що вивчається;
- часто цікавиться думкою товаришів щодо виконаного ним завдання;
- проявляє інтерес до аналізу власних помилок;
- вирішує завдання, аби продемонструвати, що він не гірший за інших;
- навчається, бо змушують дорослі;
- навчається заради схвалення батьків;

- виконавши завдання, шукає інші способи його вирішення;
- відчуває задоволення від надання допомоги товаришам у виконанні завдання.

Дані спостереження заносяться до протоколу.

Схема протоколу спостереження за проявом мотивів навчання підлітків

Досліджуваний _____

Клас _____ Школа _____

Урок _____

Тема уроку _____

П.І.Б. учителя _____

Дата _____ Час _____

Предмет спостереження _____

Схема спостереження

Етап уроку	Діяльність учителя	Діяльність учнів	Особливості мотивації учня
Початок			
Основна частина			
Закінчення			

Аналіз результатів спостереження передбачає опис особливостей мотивації учбової діяльності учня протягом уроку, наведення прикладів, що ілюструють її виявлення. За одержаними даними робиться висновок про особливості навчальної мотивації досліджуваного школяра.

Завдання 2. Визначення провідної мотивації навчання підлітків.

На прикладі уроку й позакласних заходів із певного навчального предмету *визначити прояв пізнавальних і соціальних мотивів учіння школяра, користуючись ознаками їх прояву, наведених у поданій нижче таблиці. Прояв мотивів навчання позначається знаками: (+) – ознака мотиву виявляється; (–) – ознака мотиву не виявляється.*

Пізнавальні мотиви

Ознака прояву мотиву	Оцінка прояву ознаки (позначки (+) або (-))
<i>1.Широкі пізнавальні мотиви</i>	
Реальне успішне виконання навчальних завдань	
Позитивна реакція на підвищення вчителем складності завдання	
Звернення до вчителя за додатковими відомостями, готовність до їх прийняття	
Позитивне ставлення до необов'язкових завдань	
Прагнення розв'язувати навчальні завдання у вільний від занять час, наприклад, на перерві	
<i>Усього за групою мотивів(1)</i>	
<i>2.Навчально-пізнавальні мотиви</i>	
Самостійне звернення школяра до пошуку різних способів роботи	
Пошук інших способів після отримання правильного результату	
Питання до вчителя, що стосуються пошуку способів розв'язання задачі	
Інтерес при переході до нової дії, до введення нового поняття	
Інтерес до аналізу власних помилок	
<i>Усього за групою мотивів(2)</i>	
<i>3.Мотиви самоосвіти</i>	
Звернення до вчителя з питаннями про способи раціональної організації учбової праці та прийоми самоосвіти	
Реальні дії школярів зі здійснення самоосвіти (наприклад, читання додаткової літератури, відвідування гуртків, складання плану самоосвіти тощо)	
<i>Усього за групою мотивів(3)</i>	
<i>Усього за пізнавальними мотивами(1,2,3)</i>	

Соціальні мотиви

Ознака прояву мотиву	Оцінка прояву ознаки (позначки (+) або (-))
<i>1. Соціальні широкі мотиви</i>	
Вчинки, що свідчать про розуміння школярем загальної значущості навчання	
Вчинки, що свідчать про готовність поступитися особистими інтересами заради суспільних	
Включення в різні види суспільно-корисної	

діяльності	
Усього за групою мотивів(1)	
2. Соціальні позиційні мотиви	
Прагнення до взаємодії та контактів з однолітками	
Звернення до товариша в ході навчання	
Намір з'ясувати ставлення товариша до своєї роботи	
Ініціатива й безкорисливість при допомозі товаришеві	
Спроби передати товаришеві нові знання та способи роботи	
Відгук на прохання товариша про допомогу	
Прийняття та внесення пропозицій про участь у колективній роботі	
Реальне включення до колективної роботи	
Участь у взаємоконтролі, взаєморецензуванні	
Усього за групою мотивів(2)	
3. Мотиви соціальної співпраці	
Прагнення усвідомити способи колективної роботи та вдосконалити їх	
Інтерес до обговорення різних способів фронтальної та групової роботи в класі, прагнення до пошуку найоптимальніших їх варіантів	
Інтерес до переключення з індивідуальної роботи на колективну й навпаки	
Усього за групою мотивів(3)	
Усього за соціальними мотивами(1,2,3)	

Обробка та аналіз результатів спостереження передбачає визначення ступеню вираженості кожного з пізнавальних і соціальних мотивів, а також з'ясування переваги пізнавальної чи соціальної мотивації навчання підлітків.

Ступінь виявлення кожного з пізнавальних і соціальних мотивів визначається по кожній групі окремо у відсотках. Наприклад, за групою широких пізнавальних мотивів із 5 ознак у досліджуваного учня виявлено 3, тобто ступінь виявлення цього мотиву дорівнює 60%. Подальший аналіз передбачає визначення провідного серед пізнавальних і провідного серед соціальних мотивів.

Підраховується загальний ступінь прояву як пізнавальної, так і соціальної мотивації (у відсотках). Наприклад, кількість ознак прояву соціальних мотивів

дорівнює 16. У досліджуваного було виявлено 7 ознак, що складає 44%. Робиться висновок про перевагу пізнавальної чи соціальної мотивації навчання підлітків.

3.2.4.Методичні засоби дослідження мотивації навчання підлітків

3.2.4.1. Методика парних порівнянь мотивів діяльності учнів

(за В.Ф.Моргуном)

Мета: дослідження місця мотивації навчання в різних видах діяльності школяра та її структури.

Методика складається з двох частин: 1) анкетування — дозволяє виявити місце мотивації навчання в різних видах діяльності школяра; 2) парні порівняння мотивів — дозволяють порівнювати різні мотиви його діяльності й визначити найбільш привабливі для нього. Відповідно дослідження проводиться в два етапи.

Обладнання: бланки анкети та методики парних порівнянь мотивів.

I етап

Інструкція: Я поставлю тобі кілька питань, які стосуються різних аспектів твого життя. Спробуй на них відповісти щиро.

Зміст анкети:

1. Що тебе більш за все радує в школі?
2. У чому причина твого доброго настрою в школі?
3. Коли в тебе буває нормальний настрій?
4. Що є основною причиною поганого настрою?
5. Що тебе більш за все засмучує в школі?
6. Яку справу ти вважаєш для себе найзахопливішою?
7. З ким ти більш за все любиш спілкуватися?
8. Які якості твого характеру та здібності ти намагаєшся поліпшити?
9. Яку справу, необхідну для інших, ти намагаєшся доводити до кінця?
10. Чим тобі подобається займатися під керівництвом вчителів?

11. Які звичні обов'язки ти виконуєш із найбільшим бажанням?
12. Що ти любиш робити творчо та самостійно?
13. Що ти намагаєшся робити своїми руками, яку фізичну роботу виконувати?
14. Що ти любиш слухати і за чим ти міг би спостерігати годинами?
15. Про що ти любиш розповідати іншим, про що розмірковувати?

Обробка результатів: на підставі якісного аналізу відповідей враховується декілька змістових блоків активності учня: навчання у школі, хобі, спорт, заняття в позашкільних закладах (образотворчих гуртках, музичних школах, заняття танцями тощо), господарська праця, ігри, перегляд програм телебачення, читання, допомога друзям у навчанні, удосконалення характеру тощо. При обробці підраховується кількість відповідей по кожному блоку для кожного учня, а потім для кожної групи (класу).

Перші п'ять питань можна аналізувати з точки зору причин різних модальностей настрою учнів.

II етап

Інструкція: Із запропонованої пари суджень виберіть те, яке більше відповідає Вашим інтересам, і обведіть відповідну цифру біля нього.

Бланк методики парних порівнянь мотивів

1	Займатися захоплюючою справою	1	чи	2	Активно спілкуватися з людьми
2	Покращувати свій характер та здібності	3	чи	4	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату
3	Займатися під керівництвом учителів	5	чи	6	Виконувати звичні обов'язки
4	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш	7	чи	8	Робити щось своїми руками, працювати фізично
5	Слухати розмови, спостерігати за оточенням	9	чи	10	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці
6	Займатися захоплюючою справою	1	чи	3	Покращувати свій характер та здібності
7	Активно спілкуватися з людьми	2	чи	4	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату
8	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш	7	чи	5	Займатися під керівництвом учителів
9	Робити щось своїми руками, працювати фізично	8	чи	6	Виконувати звичні обов'язки
10	Займатися захоплюючою справою	1	чи	9	Слухати розмови, спостерігати за оточенням
11	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці	10	чи	2	Активно спілкуватися з людьми
12	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату	4	чи	1	Займатися захоплюючою справою

13	Активно спілкуватися з людьми	2	чи	5	Займатися під керівництвом учителів
14	Виконувати звичні обов'язки	6	чи	3	Покращувати свій характер та здібності
15	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату	4	чи	7	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш
16	Робити щось своїми руками, працювати фізично	8	чи	5	Займатися під керівництвом учителів
17	Слухати розмови, спостерігати за оточенням	9	чи	6	Виконувати звичні обов'язки
18	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш	7	чи	10	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці
19	Робити щось своїми руками, працювати фізично	8	чи	1	Займатися захоплюючою справою
20	Активно спілкуватися з людьми	2	чи	9	Слухати розмови, спостерігати за оточуючим
21	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці	10	чи	3	Покращувати свій характер та здібності
22	Займатися під керівництвом учителів	5	чи	1	Займатися захоплюючою справою
23	Активно спілкуватися з людьми	2	чи	6	Виконувати звичні обов'язки
24	Покращувати свій характер та здібності	3	чи	7	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш
25	Робити щось своїми руками, працювати фізично	8	чи	4	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату
26	Займатися під керівництвом учителів	5	чи	9	Слухати розмови, спостерігати за оточенням
27	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці	10	чи	6	Виконувати звичні обов'язки
28	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш	7	чи	1	Займатися захоплюючою справою
29	Активно спілкуватися з людьми	2	чи	8	Робити щось своїми руками, працювати фізично
30	Слухати розмови, спостерігати за оточенням	9	чи	3	Покращувати свій характер та здібності
31	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці	10	чи	4	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату
32	Займатися захоплюючою справою	1	чи	6	Виконувати звичні обов'язки
33	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш	7	чи	2	Активно спілкуватися з людьми
34	Покращувати свій характер та здібності	3	чи	8	Робити щось своїми руками, працювати фізично
35	Слухати розмови, спостерігати за оточенням	9	чи	4	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату
36	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці	10	чи	5	Займатися під керівництвом учителів
37	Займатися захоплюючою справою	1	чи	10	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці
38	Покращувати свій характер та здібності	3	чи	2	Активно спілкуватися з людьми
39	Займатися під керівництвом учителів	5	чи	3	Покращувати свій характер та здібності
40	Слухати розмови, спостерігати за оточенням	9	чи	7	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш
41	Виконувати звичні обов'язки	6	чи	4	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату
42	Робити щось своїми руками, працювати фізично	8	чи	5	Займатися під керівництвом учителів
43	Самостійно і творчо виконувати все, що робиш	7	чи	6	Виконувати звичні обов'язки
44	Розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці	10	чи	8	Робити щось своїми руками, працювати фізично
45	Доводити почату справу до кінця, до потрібного для інших результату	4	чи	6	Виконувати звичні обов'язки

Який настрій у тебе частіше за все буває в школі?

	1	Дуже радісний, веселий	Чи	5	Дуже поганий, сумний
II	2	Гарний	Чи	3	Нормальний
III	4	Поганий	Чи	1	Дуже радісний, веселий
IV	3	Нормальний	Чи	5	Дуже поганий, сумний
V	4	Поганий	Чи	2	Гарний
VI	1	Дуже радісний, веселий	Чи	3	Нормальний
VII	5	Дуже поганий, сумний	Чи	2	Гарний
VIII	3	Нормальний	Чи	4	Поганий
IX	2	Гарний	Чи	1	Дуже радісний, веселий
X	5	Дуже поганий, сумний	Чи	4	Поганий

Обробка результатів: за даними дослідження визначається вираженість наступних груп мотивів (за підрахунком відповідних їм суджень-індикаторів). Виявляється ієрархічне місце певного мотиву в структурі мотивації.

- мотив функціонування (ігровий) – займатися захоплюючою справою;
- мотив обов'язку (трудовий) – доводити до кінця справу, необхідну для інших;
- мотив спілкування – активно спілкуватися з людьми;
- мотив саморозвитку (самодіяльності) – удосконалювати свій характер та здібності;
- мотив шкільного навчання – займатися під керівництвом учителя;
- мотив відтворення – виконувати звичні обов'язки;
- мотив творчості – творчо та самостійно виконувати будь-яку справу;
- мотив перцептивний – спостерігати за оточенням, щось слухати;
- мотив моторно-продуктивний – робити щось своїми руками, виконувати фізичну роботу;
- мотив мовленнєво-розумовий – розповідати на пам'ять, вирішувати задачі в думці.

Таким же чином визначаються різні модальності шкільного настрою учнів.

У висновках зазначається своєрідність індивідуальної структури мотивації школяра та наводяться рекомендації щодо її оптимізації в умовах шкільного навчання.

3.2.4.2. Методика вивчення ставлення учня до навчальних предметів і до навчання (за Г.Н. Казанцевою)

Мета: визначити причини надання переваги тим чи іншим навчальним предметам та провідні мотиви навчання учня.

Обладнання: бланк методики, ручка.

Бланк дослідження

Прізвище та ім'я учня _____

Вік _____ Школа _____ Клас _____

Дата дослідження _____

Інструкція: Я поставлю тобі кілька питань, на які прошу відповісти щиро.

I. Назви з усіх предметів, що вивчаються у школі, твої найбільш:

а) улюблені _____

б) обридливі _____

II. Підкресли доводи, що характеризують твоє ставлення до предмету. Допиши характеристики, яких немає.

№	Люблю предмет, оскільки	Не люблю предмет, оскільки
1	даний предмет цікавий	даний предмет нецікавий
2	подобається, як викладає вчитель	не подобається, як викладає вчитель
3	предмет потрібно знати всім	предмет не потрібно знати всім
4	предмет потрібний для майбутньої роботи	предмет не потрібний для майбутньої роботи
5	предмет легко засвоюється	предмет важко засвоюється
6	предмет змушує думати	предмет не змушує думати
7	предмет вважається вигідним	предмет не вважається вигідним
8	вимагає спостережливості, кмітливості	не вимагає спостережливості, кмітливості
9	предмет вимагає терпіння	предмет не вимагає терпіння
10	предмет цікавий	предмет нецікавий
11	товариші цікавляться цим предметом	товариші не цікавляться цим предметом
12	цікавлять окремі факти	цікавлять тільки окремі факти
13	батьки вважають цей предмет важливим	батьки не вважають цей предмет важливим
14	у мене гарні відносини з учителем	у мене погані відносини з учителем
15	учитель часто хвалить	учитель рідко хвалить
16	учитель цікаво пояснює	учитель нецікаво пояснює
17	одержую задоволення при його вивченні.	не одержую задоволення при його вивченні
18	знання з предмета необхідні для вступу в	знання з предмета не грають істотної ролі при
19	предмет сприяє розвитку загальної культури	предмет не сприяє розвитку загальної культури
20	предмет впливає на зміну знань про навколишній світ	предмет не впливає на зміну знань про навколишній світ
21	просто цікаво	просто нецікаво

III. Чому ти взагалі вчишся? Підкресли відповідь, що найповніше відповідає цьому питанню. Допиши ту, якої немає.

1. Це мій обов'язок.
2. Хочу бути грамотним.
3. Хочу бути корисним громадянином.
4. Не хочу підводити свій клас.
5. Хочу бути розумним та ерудованим.
6. Хочу дістати повні та глибокі знання.
7. Хочу навчитися самостійно працювати.
8. Усі вчаться, і я теж.
9. Батьки змушують.
10. Подобається одержувати гарні оцінки.
11. Щоби похвалив учитель.
12. Щоби товариші зі мною дружили.
13. Для поширення розумового кругозору.
14. Класний керівник змушує.
15. Хочу вчитися.

Обробка результатів: якісно аналізуються відповіді досліджуваного: з'ясовуються причини вибору учнем предметів, що найбільше / найменше подобаються, відповідно визначається провідна мотивація вибору (чи відхилення) навчальних предметів; за результатами II та III завдань методики визначається ієрархія мотивів навчання.

У II завданні мотив № 4 можна віднести до професійних; мотиви № 3, 13 та 20 – до широких соціальних мотивів; №11, 14 та 15 – до вузькосоціальних; №№1, 10, 12, 17 – до пізнавальних; №№2, 5, 16 – до навчально-пізнавальних; №№6, 8, 9, 19 – до мотивів саморозвитку; №7 та 18 – до утилітарних.

У III завданні мотиви № 1, 3, 4 та 8 – до широких соціальних мотивів; №11, 12 – до вузькосоціальних; №№2, 5, 6 – до пізнавальних; №№7, 15 – до навчально-пізнавальних; №13 – до мотивів саморозвитку; №10 – до мотивів досягнення; №7 та 15 – до утилітарних.

У висновках необхідно вказати обрані учнем предмети, проаналізувати причини їх вибору; розкрити специфіку ієрархії мотивів навчання досліджуваного учня, спираючись на класифікацію мотивів за змістом діяльності (професійні, широкосоціальні, вузькосоціальні, пізнавальні, мотиви саморозвитку, матеріальні, мотиви досягнень, утилітарні), та подати рекомендації по забезпеченню психологічних умов подальшого розвитку пізнавальної мотивації школяра.

3.2.4.3. Методика вивчення спрямованості на набуття знань (за Є.П.Ільїним, Н.А.Курдюковою)

Мета: визначити вираженість мотивації учня на набуття знань.

Обладнання: текст опитувальника, протокол дослідження, ручка.

Інструкція досліджуваному: Зараз тобі буде запропоновано ряд тверджень-питань із парними відповідями. Необхідно з двох відповідей вибрати один варіант і поруч із номером питання (в протоколі) написати букву («а» чи «б»), що відповідає обраній відповіді.

Текст опитувальника

1. Одержавши погану оцінку, ти, приходячи додому: а) відразу сідаєш за уроки, повторюючи й те, що погано відповів; б) сідаєш дивитися телевізор чи грати на комп'ютері, думаючи, що урок по цьому предмету буде ще через день.
2. Після одержання гарної оцінки ти: а) продовжуєш сумлінно готуватися до наступного уроку; б) не готуєшся ретельно, бо знаєш, що все одно не спитають.
3. Чи буває, що ти залишаєшся незадоволений відповіддю, а не оцінкою: а) так; б) ні.
4. Що для тебе навчання: а) пізнання нового; б) тяжке заняття.
5. Чи залежать твої оцінки від старанності підготовки до уроку: а) так; б) ні.

6. Чи аналізуєш ти після одержання низької оцінки, що ти зробив неправильно:
а) так; б) ні.
7. Чи залежить твоє бажання готувати домашнє завдання від того, чи виставляють за нього оцінки: а) так; б) ні.
8. Чи легко ти втягуєшся в навчання після канікул: а) так; б) ні.
9. Чи шкодуєш ти, що не буває уроків через хворобу вчителя: а) так; б) ні.
10. Коли ти, перейшовши в наступний клас, одержуєш нові підручники, тебе цікавить, про що в них йдеться: а) так; б) ні.
11. Що, по-твоєму, краще – учитися чи хворіти: а) учитися; б) хворіти.
12. Що для тебе важливіше – оцінки чи знання: а) оцінки; б) знання.

Протокол дослідження

Дослідник _____

Прізвище та ім'я учня _____

Вік _____ Школа _____ Клас _____

Дата дослідження _____

1.	5.	9.
2.	6.	10.
3.	7.	11.
4.	8.	12.

Обробка результатів: За кожну відповідь, що збігається з ключем, нараховується 1 бал. Сума балів (від 0 до 12) свідчить про ступінь вираженості мотивації на набуття знань.

Від 0 до 5 балів – низька вираженість мотивації на набуття знань, від 6 до 9 балів – середня вираженість мотивації на набуття знань, від 10 до 12 балів – високий ступінь вираженості мотивації на набуття знань.

Ключ до опитувальника

Про мотивацію на придбання знань свідчать:

- відповіді «а» на питання 1-6,8-11;

– відповіді «б» на питання 7 і 12.

На основі узагальнення отриманих результатів дослідження та їх якісного аналізу робиться висновок про ступінь вираженості мотивації учня на набуття знань і особливості її вияву в процесі учбової діяльності та наводяться рекомендації по забезпеченню умов розвитку внутрішньої мотивації навчання.

3.2.4.4. Методика дослідження спрямованості на оцінку (за Є.П.Ільїним, Н.А.Курдюковою)

Мета: виявити особливості спрямованості учня на отримання оцінки.

Обладнання: бланк опитувальника.

Інструкція: Просимо Вас відповісти на подані нижче питання, поставивши у відповідній клітинці знаки «+» («так») чи «-» («ні»).

Зміст опитувальника

№п	Питання	Так	Ні
1	Чи пам'ятаєш ти, коли одержав першу в житті двійку?		
2	Чи турбує тебе, що твої оцінки трохи гірші, чим в інших учнів класу?		
3	Чи буває, що перед контрольною роботою серце в тебе починає прискорено битися?		
4	Чи червонієш ти при оголошенні тобі поганої оцінки?		
5	Якщо наприкінці тижня ти одержав погану оцінку, у тебе поганий настрій вихідного дня?		
6	Якщо тебе довго не викликають, це тебе турбує?		
7	Чи хвилює тебе реакція однокласників на отриману тобою оцінку?		
8	Після одержання гарної оцінки чи готуєшся ти до наступного уроку як слід, хоча знаєш, що все одно скоро не спитають?		
9	Чи тривожить тебе очікування опитування?		
10	Було б тобі цікаво учитися, якби оцінок взагалі не було?		
11	Чи захочеш ти, щоб тебе запитали, якщо будеш знати, що оцінку за відповідь не поставлять?		
12	Після одержання оцінки на уроці ти продовжуєш активно працювати?		

Обробка результатів: Нараховується по 1 балу за відповіді «так» на питання по позиціях 1-9 і за відповіді «ні» – по позиціях 10-12. Підраховується

загальна сума балів. Чим більше набрана сума балів, тим більшою мірою виражена в учня спрямованість на оцінку. Зіставлення балів за цією методикою і методикою “Спрямованість на придбання знань” показує переваги тієї чи іншої тенденції в даного учня: на знання чи на оцінку.

На основі узагальнення отриманих результатів дослідження та їх якісного аналізу робиться висновок про ступінь вираженості мотивації учня на отримання оцінки й особливості її вияву в процесі учбової діяльності та наводяться рекомендації по ефективному використанню можливостей педагогічної оцінки в роботі з учнями.

3.2.4.5. Методика «Пізнавальна потреба» (за В.С. Юркевичем)

Мета: дослідження особливостей розвитку у школяра пізнавальної потреби.

Методику розроблено у вигляді програми експертного оцінювання діяльності школярів, яке проводить вчитель на основі спостережень, бесід з іншими вчителями, батьками школяра.

1. Як часто учень довго займається якою-небудь розумовою працею (годину-півтори – для молодшого школяра, декілька годин підряд – для підлітка): а) часто, б) іноді, в) дуже рідко.
2. Що вважає за краще школяр, коли поставлене питання на кмітливість: а) мучитися, але самому знайти відповідь, б) коли як, в) отримати готову відповідь від інших.
3. Чи школяр багато читає додаткової літератури: а) постійно, багато, б) іноді багато, іноді нічого не читає, в) мало або зовсім нічого не читає.
4. Наскільки емоційно учень ставиться до цікавого для нього заняття, пов'язаного з розумовою роботою: а) дуже емоційно, б) коли як, в) емоції слабо виражені (в порівнянні з іншими ситуаціями).
5. Чи часто ставить питання: а) часто, б) коли як, в) дуже рідко.

Обробка результатів: За кожну відповідь «а» нараховується 5 балів, «в» – 3 бали, «г» – 1 бал. Підраховується загальна сума балів, яка виступає

показником інтенсивності пізнавальної потреби: 17-25 балів – потреба виражена сильно; 12-16 балів – потреба виражена помірно; менше 12 балів – потреба виражена слабо. Здійснюється якісний аналіз отриманих результатів експертного оцінювання.

У висновках необхідно зазначити ступінь інтенсивності пізнавальної потреби школяра та навести рекомендації по забезпеченню психолого-педагогічних умов її подальшого розвитку.

Рекомендації до написання загальних висновків

При написанні загальних висновків до теми «Мотиваційна сфера особистості» необхідно розкрити особливості учбової мотивації учня, що була виявлено в ході спостереження та діагностичної роботи. Необхідно проаналізувати вікові особливості мотивації учіння, окреслити можливі причини її зниження та надати рекомендації щодо підвищення учбової мотивації підлітків.

3.2.4.6. Методика «Пізнавальна потреба» (за В.С. Юркевичем)

Мета: дослідження особливостей розвитку у школяра пізнавальної потреби

Методика розроблена у вигляді програми експертного оцінювання діяльності школярів, яке проводить вчитель на основі спостережень, бесід з іншими вчителями, батьками школяра.

6. Як часто учень довго займається якою-небудь розумовою роботою (годину-півтори — для молодшого школяра, декілька годин підряд — для підлітка):
а) часто, б) іноді, в) дуже рідко.
7. Що вважає за краще школяр, коли поставлене питання на кмітливість: а) мучитися, але самому знайти відповідь, б) коли як, в) отримати готову відповідь від інших.
8. Чи багато читає школяр додаткової літератури: а) постійно, багато, б) іноді багато, іноді нічого не читає, в) мало або зовсім нічого не читає.
9. Наскільки емоційно учень відноситься до цікавого для нього заняття,

пов'язаного з розумовою роботою: а) дуже емоційно, б) коли як, в) емоції слабо виражені (в порівнянні з іншими ситуаціями).

10. Чи часто ставить питання: а) часто, б) коли як, в) дуже рідко.

Обробка результатів: За кожну відповідь «а» нараховується 5 балів, «в» – 3 бали, «г» – 1 бал. Підраховується загальна сума балів, яка виступає показником інтенсивності пізнавальної потреби: 17-25 балів – потреба виражена сильно; 12-16 балів – потреба виражена помірно; менше 12 балів – потреба виражена слабо. Здійснюється якісний аналіз отриманих результатів експертного оцінювання.

У висновках необхідно зазначити ступінь інтенсивності пізнавальної потреби школяра та навести рекомендації по забезпеченню психолого-педагогічних умов її подальшого розвитку.

Рекомендації до написання загальних висновків

При написанні загальних висновків до теми «Мотиваційна сфера особистості» необхідно розкрити особливості учбової мотивації учня, що була виявлена у ході спостереження та діагностичної роботи. Необхідно проаналізувати вікові особливості мотивації учіння, окреслити можливі причини її зниження та надати рекомендації щодо підвищення учбової мотивації підлітків.

3.3. Психодіагностика когнітивної сфери підлітка

3.3.1. Мета: *актуалізувати теоретичні знання змістовної специфіки та вікових особливостей розвитку пізнавальних процесів, їх взаємообумовленості, взаємозв'язку, можливостей активізації в процесі навчальної діяльності підлітків та сформуванню навички їх емпіричного вивчення.*

3.3.2. Теоретична і методична підготовка до теми.

3.3.2.1. Питання для теоретичної підготовки до занять:

1. Види уваги та способи їх активізації в навчальній діяльності.
2. Характеристика процесів пам'яті. Умови ефективного запам'ятовування.
3. Змістовні й операційні характеристики мисленнєвої діяльності. Мислення і уява.
4. Індивідуальні та вікові особливості розвитку пізнавальних процесів у підлітковому віці та їх урахування в роботі вчителя.

3.3.2.2. Основні поняття до теми: Пізнавальна діяльність. Мимовільна, довільна, післядовільна увага. Обсяг, переключення, розподіл, стійкість, концентрація уваги. Механічне, смислове, мимовільне й довільне запам'ятовування. Мнемотехніка. Відтворення. Образна, рухова, емоційна і смислова пам'ять. Аналітико-синтетичний характер мисленнєвої діяльності. Репродуктивне і творче мислення. Відтворююча і творча уява.

3.3.2.3. Методи психодіагностики пізнавальної сфери:

- 1) спостереження; 2) аналіз продуктів діяльності; 3) природний експеримент; 4) тести; 5) метод експертних оцінок.

3.3.2.4. Бібліографія:

3.3.2.4.1. Основна література:

1. Выготский Л.С. Воображение и его развитие в детском возрасте // Хрестоматия по психологии. — М.: Просвещение, 1987. — С. 320-324.
2. Гальперин П.Я. К проблеме внимания // Хрестоматия по психологии. — М.: Просвещение, 1987. — С. 169-174.
3. Давыдов В.В. Основные проблемы развития мышления в процессе обучения // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И.И. Ильясова, В.Я. Ляудис. — М.: МГУ, 1981. — С. 203-207.

4. Познавательные процессы и способности в обучении / Под ред. В.Д.Шадрикова. — М.: Просвещение, 1990. — С. 5-29; 61-79; 101-120.
5. Смирнов А.А. Роль понимания в запоминании // Там же. — С. 388-395.

3.3.2.4.2. Підручники, посібники:

1. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии. — М.: Просвещение, 1986. — С. 113-138.
2. М'ясоїд П.А. Загальна психологія. — К.: Вища школа, 2000. — С. 244-298; 322-356.
3. Немов Р.С. Общая психология. — М.: Просвещение, 1990. — С. 104-158.
4. Психологія /За ред. Ю.Л.Трофімова. — К.: Либідь, 1999. — С. 185-270; 315-337.
5. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. — СПб.: ПИТЕР, 1999. — С. 225-240; 290-328; 417-434.
6. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. — М.: Просвещение, 1991. — С. 50-53; 61-64; 67-73; 79-91.

3.3.2.4.3. Додаткова література:

1. Аткинсон А. Человеческая память и процесс обучения. — М.: Прогресс, 1980.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте. — 3-е изд. — М.: Просвещение, 1991. — 91 с.
3. Дормашев Ю.Б., Романов В.Я. Психология внимания. — М., 1995.
4. Хрестоматия по вниманию / Под ред. А.Н.Леонтьева, А.А.Пузыря, В.Н.Романова. — М.: МГУ, 1976.
5. Тихомиров О.К. Психология мышления. — М., 1984.
6. Фридман Л.М., Кулагина И.Ю. Психологический справочник учителя. — М.: Просвещение, 1991. — 288 с.

3.3.3. Завдання для спостереження за пізнавальною діяльністю учнів:

Використовуючи подану нижче схему, проаналізуйте особливості пізнавальної діяльності Вашого досліджуваного на уроці і на основі даних спостереження зробіть узагальнюючі висновки про її продуктивність.

Орієнтовна схема спостереження та аналізу пізнавальної діяльності учнів і діяльності вчителя на уроці

Етапи уроку	Дії вчителя	Дії учня	Психологічний аналіз
Організаційний	Прийоми організації уваги на початку і по ходу уроку і оцініть їх ефективність	Наскільки швидко спостережуваний Вами учень зосереджує увагу на діях вчителя? На основі яких зовнішніх проявів уваги Ви це встановили? Як реагує учень на активізуючі і дисциплінарні звернення вчителя по ходу уроку?	Охарактеризуйте індивідуальні особливості уваги досліджуваного
Опитування	Прийоми опитування	Особливості відтворення учня: готовність до відповіді, самостійність і осмисленість, повнота і точність, опора на смислові зв'язки тощо. Уміння мислити гнучко/шаблонно, робити узагальнення, орієнтуватися переважно на суттєві/поверхові зв'язки тощо	Охарактеризуйте особливості мнемічних та мисленневих процесів досліджуваного
Пояснення і закріплення нового матеріалу	Дії по формуванню зацікавленості темою, прийоми подачі нового матеріалу, завдання (ілюстративні, на закріплення вивченого матеріалу)	Психологічна позиція учня (активно-суб'єктна, пасивно-об'єктна, байдужа). Особливості сприймання нового матеріалу, інтерес до окремих завдань тощо	Охарактеризуйте особливості перцептивної діяльності учня

Розгорнуті рекомендації для систематизації даних спостереження та написання висновків по темі наводяться нижче:

Організаційний етап

Зафіксуйте прийоми організації уваги вчителем на початку уроку і реакції учнів. Наскільки вони ефективні з точки зору налаштування дітей на роботу? Чи вдається вчителю забезпечити колективну увагу в класі? Наскільки швидко

спостережений Вами учень зосереджує увагу на діях учителя? На основі яких зовнішніх проявів уваги Ви це встановили? Як реагує учень на активізуючі й дисциплінарні звернення вчителя?

Опитування

Проаналізуйте систему опитування на уроці з точки зору націленості питань вчителя на мнемічно-репродуктивний чи проблемно-пошуковий рівень відтворення ними засвоєного матеріалу.

За характером відповідей учнів визначте змістові особливості відтворення: готовність до відповіді, самостійність і осмисленість, повноту й точність, опору на смислові зв'язки тощо.

Оцініть позицію спостереженого Вами учня під час опитування: активно-зосереджена і зацікавлена, зосереджена й зацікавлена, пасивно-байдужа. Чи виявляє він інтерес до поставлених питань учителя й бажання взяти участь в опитуванні? Як би Ви оцінили якість відтворення ним матеріалу за наведеними вище характеристиками порівняно з відповідями інших учнів?

Чи засвідчує його відповідь уміння/невміння робити узагальнення, орієнтуватися переважно на суттєві/поверхові зв'язки між елементами навчальної інформації, уміння/невміння логічно обґрунтовувати свою відповідь, мислити гнучко/шаблонно, використовувати приклади і аналогії, пов'язувати відтворюване з раніше вивченим матеріалом? Чи простежується у відповіді учня опора на конкретні образи й уявлення? Як реагує учень на уточнюючі й додаткові питання, на схвальні/критичні зауваження до відповіді та її оцінку?

Пояснення і закріплення нового матеріалу

Проаналізуйте дії вчителя по формуванню зацікавленості учнів до викладу нового матеріалу й настанови на осмислене сприйняття навчальної інформації. Як забезпечується врахування індивідуальних і вікових особливостей сприймання й осмислення матеріалу, активізація різних видів пам'яті і мисленевих операцій, уяви учнів? Які приклади чи завдання викликали

найбільший інтерес і зосередженість? Які види роботи пропонувалися для закріплення нового матеріалу?

Як можна охарактеризувати психологічну позицію спостереженого Вами учня під час пояснення нового матеріалу – активно-суб'єктна, пасивно-об'єктна, байдужа. До яких завдань чи пояснень він виявив найбільший інтерес? Наскільки гнучко переходив до запропонованих на уроці видів діяльності, наскільки зосереджено включався в роботу; чи звертався за допомогою (до вчителя, учнів) при виконанні контрольних завдань чи завдань на закріплення нового матеріалу? Наскільки продуктивною, на Ваш погляд, була робота учня порівняно з іншими? Як би Ви оцінили його емоційне ставлення до уроку?

На основі зафіксованого матеріалу під час уроку зробіть висновки:

- про системний характер функціонування пізнавальних та емоційно-вольових процесів в умовах навчальної діяльності;
- про прийоми й засоби, використані учителем для організації пізнавальної діяльності, їх доцільність та ефективність;
- про загальний рівень продуктивності пізнавальної діяльності спостереженого Вами учня.

3.3.4. Методичні засоби дослідження пізнавальних процесів

3.3.4.1. Методика діагностики особливостей переключення уваги («Складання чисел із переключенням» за Б.О. Федоришиним)

Мета: дослідження швидкості протікання психічних процесів та стійкості переключення уваги.

Обладнання: аркуш паперу, олівець чи ручка

Необхідний тестовий матеріал: пари однозначних чисел, одне з яких є обов'язково непарним (в якості вихідних пар можуть бути запропоновані — 8 і 7; 5 і 9; 2 і 3; 9 і 2; 5 і 3; 5 і 8; 9 і 9; 9 і 4).

Інструкція: «Перед тобою стоїть задача складати два однозначні числа за певними правилами. Наприклад, маємо два числа — 1 і 5, які запишемо одне під одним

1

5

Додамо їх і отриману суму запишемо поруч із верхнім числом, а під нею — верхнє число попередньої пари (зразок виконання демонструється):

1 6 7

5 1 6

Якщо сума виходить двозначна (у даному прикладі при подальшому додаванні вона дорівнюватиме 13), то зверху записуються тільки одиниці (3), а десятки відкидаються. Униз переноситься верхнє число попередньої пари (зразок виконання демонструється):

1 6 7 3

5 1 6 7

Подальше сумування чисел за таким принципом буде мати вигляд:

1 6 7 3 0 3 3 6 9 5 4

5 1 6 7 3 0 3 3 6 9 5 і т.п.».

Переконавшись у тому, що досліджуваний зрозумів принцип виконання завдання, інструкція продовжується: «Тепер спробуй працювати сам, по можливості швидко й точно. Пиши згори цифру 8, а внизу цифру 7 і починай складати й записувати так, як навчився, аж поки не буде подана команда «Закінчити».

Робота продовжується протягом 2-х хвилин. Після цього досліджуваному пояснюється другий спосіб роботи «Те, що ти щойно робив, умовно називається першим способом роботи. Спробуємо оволодіти другим способом роботи. Беремо два числа — 1 і 5, сума яких дорівнює 6. Записуємо її не поруч з верхнім числом, як у першому способі, а внизу. Угорі ж тепер будемо записувати нижній доданок попередньої пари (зразок виконання демонструється):

1 5 6 1 7 8

5 6 1 7 8 5 і т.п.». Після засвоєння принципу роботи дається команда: «Напиши вгорі 8, а внизу 3. Складай ці числа і записуй другим способом, намагаючись працювати швидко й точно до команди «Закінчити».

Робота продовжується 2 хвилини, після чого пропонується **інструкція до основного етапу дослідження:**

«Те, що Ви робили, було тренуванням (до цього моменту досліджуваний не повинен знати про підготовчий етап роботи). Основне завдання полягає в тому, що Вам буде запропоновано два числа, які Ви будете складати за першим способом: угорі писати суму, а вниз переносити верхнє число попередньої пари. По команді «Риска! Другий спосіб!», Ви поставите вертикальну риску і далі продовжите роботу другим способом, записуючи суму внизу, а вгору переносючи нижнє число попередньої пари. Переписувати останню пару чисел після риски не можна, їх треба скласти «в думці» і за рискою записати числа за другим способом. По команді: «Риска! Перший спосіб! Ви знову поставите риску і зміните спосіб роботи. Так буде продовжуватися кілька разів до команди: «Риска! Робота закінчена».

Дається команда до початку роботи і через кожен хвилину пропонується поставити риску і перейти на інший спосіб роботи *. Тривалість основного етапу роботи — 10 хв.

(*аби не переплутати команди, пропонується їх записати: 1-2-1-2-1-2-1-2-1-2 і послідовно закреслювати після переходу на той чи той спосіб роботи).

Обробка результатів:

1. Перевірка правильності виконання проводиться з урахуванням закономірності: сума двох цифр, що стоять поряд у горизонтальному ряду, дорівнює третьому числу, що стоїть за ними. Ця закономірність проявляється до вертикальної риски, що засвідчує перехід на інший спосіб роботи. Після риски підрахування починається спочатку.

Виявлені помилки можуть розглядатися:

1) як помилки переключення уваги (**ПП**) — продовження роботи за старим способом, не дивлячись на команду його змінити, або ж самостійний перехід на новий спосіб, чи змішування способів (коли сума записується не там або ж не так переносяться елементи попереднього ряду)

2) як помилки додавання (**ПД**) — неправильне обчислення суми або ж запис випадкових чисел. Якщо одна і та ж помилка додавання (н-д, $6+7=15$) повторюється кілька разів, вона приймається за одну.

2. Визначення продуктивності роботи без переключення (e) обчислюється як кількість операцій, здійснених за 1 хв. на підготовчому етапі:

$$e = \text{к-ть операцій} / 4 \text{ хв}$$

3. Визначення продуктивності роботи з переключенням (E) обчислюється як кількість операцій, здійснених за 1 хв. на основному етапі роботи:

$$E = \text{к-ть операцій} / 10 \text{ хв.}$$

Цей показник співвідноситься зі шкалою, що дозволяє визначити рівень рухомості психічних процесів в умовах частого переключення уваги:

E	Рівні продуктивності
Менше 11,6	Низький
11,7-14,7	Середній
14,8-17,9	Високий
18,0-27,2	Дуже високий

4. Визначення ступеня переключення уваги проводиться через обчислення співвідношення продуктивності основного й підготовчого етапів роботи

$$K = E / e$$

Значення коефіцієнта (K) порівнюється з шкалою оцінок

K	Ступінь переключення
0,33-0,79	Низький
0,80-0,90	Середній

0,91-1,00	Високий
1,01-1,33	Дуже високий

5. Визначення стійкості переключення уваги (СПУ) проводиться за формулою:

$$\text{СПУ} = 0,1 (E - M)(10 - H),$$

де М = кількість помилок додавання / 10 хв.;

Н = кількість груп операцій, у яких допущені помилки переключення уваги (одна група – це сукупність операцій, виконаних за 1 хв. роботи одним із вказаних способів).

Шкала оцінок стійкості переключення уваги

СПУ	Рівні прояву
0,54-8,39	Низький
8,4-12,53	Середній
12,54-16,18	Високий
16,19-25,02	Дуже високий

На основі отриманих даних зробити розгорнуті висновки про індивідуальні особливості переключення уваги школяра та рекомендації по її подальшому розвитку.

3.3.4.2. Методика дослідження безпосереднього і опосередкованого запам'ятовування («Піктограма» за описом С.Д.Смирнова, Т.В.Корнилової)

Мета: порівняння продуктивності безпосереднього та опосередкованого запам'ятовування школяра

Обладнання: олівець, бланки протоколів.

Необхідний тестовий матеріал: 10 абстрактних понять для запам'ятовування — *Відображення, Судження, Сприймання, Можливість, Інтуїція, Роздум, Спокій, Принцип, Географія, Фрукти*

Процедура проведення: Дослідження передбачає два послідовно здійснювані етапи роботи.

Перший етап

Досліджуваному зачитується 10 абстрактних понять, котрі після 5-хвилинної паузи мають бути відтворені ним у протоколі №1, по можливості, зі збереженням порядку їхнього пред'явлення.

Інструкція: «Я зачитаю Вам 10 абстрактних понять. Слухайте мене уважно та намагайтеся запам'ятати якомога більше слів. Коли я скажу «Пишіть!», запишіть у протокол ті поняття, котрі я зачитував, зберігаючи при цьому порядок їх пред'явлення. Чи все Вам зрозуміло? Чи є запитання? Якщо немає, то увага! Починаємо!»

Читати слова необхідно чітко, виразно, роблячи між кожним словом паузу 3-5 с.

Протокол №1

Дата: _____ Досліджуваний: _____

Стимульне слово	Відтворене слово	Правильність відтворення
1.		
2.		
...		
10.		

Другий етап

Через 45 хвилин після попередньої роботи досліджуваному зачитуються наступні 10 абстрактних понять. У відповідь на кожне слово він має зробити в протоколі певну зарисовку, *не використовуючи при цьому літер і цифр*. Після 5-хвилинної паузи досліджуваний, використовуючи зроблені зарисовки, повинен спробувати відтворити пред'явлені поняття.

Інструкція: «Перед Вами протокол у вигляді 10 пронумерованих клітинок. Я знову зачитаю Вам 10 абстрактних понять. Після кожного слова Ви повинні у відповідній клітинці зробити малюнок, аби краще запам'ятати слово. Якість малюнка не має значення. Писати слова, букви, цифри в клітинках не дозволяється. Коли я прочитаю всі 10 слів, перегорніть протокол, щоб не бачити, що Ви намалювали. А коли я скажу «Пишіть!», перегорніть протокол на лицьовий бік та в кожній клітинці напишіть те поняття, котре відповідає зробленому малюнку. Чи все Вам зрозуміло? Чи є запитання? Якщо немає, то увага! Починаємо!»

Читати слова необхідно чітко, виразно, роблячи між кожним словом паузу 10-15 с, аби досліджуваний міг зробити зарисовки.

Необхідний тестовий матеріал: 10 абстрактних понять для запам'ятовування — *Фантазія, Впевненість, Творчість, Мислення, Самотність, Здібність, Закон, Щастя, Знання, Краса*

Протокол №2а (для зарисовок)

Дата: _____ Досліджуваний: _____

1	2	3	4	5
6	7	8	9	10

Протокол №2б (для відтворених слів)

Дата: _____ Досліджуваний: _____

Стимульне слово	Відтворене слово	Правильність відтворення
1.		
2.		
3.		

...		
10.		

Обробка та аналіз результатів:

1. За результатами кожного етапу роботи слід підрахувати кількість правильно відтворених понять та обчислити коефіцієнт запам'ятовування за формулою

$$K_3 = m/n \times 100\%,$$

де K_3 – коефіцієнт запам'ятовування; m – кількість правильно відтворених понять; n – обсяг матеріалу для запам'ятовування ($n = 10$).

2. Зіставивши за кількісними показниками результати обох етапів дослідження (K_1 і K_2), указати на відмінності в безпосередньому та опосередкованому запам'ятовуванні.

Виходячи з одержаних результатів дослідження, проаналізувати вплив ступеня узагальненості та змістовності зарисовок на продуктивність запам'ятовування матеріалу і зробити відповідні висновки; навести рекомендації по формуванню умінь продуктивного використання учнем засобів мнемотехніки у процесі засвоєння навчальної інформації.

3.3.4.3. Методика «Прості аналогії» (за описом Л.Д. Столяренко)

Мета: дослідження особливостей встановлення учнем логічних зв'язків і відношень між поняттями

Обладнання: бланк, на якому зліва подано пари слів, між якими існують певні зв'язки, а справа — слова, між якими необхідно знайти зв'язки такого ж типу (за заданим словом):

1. Школа — навчання	Лікарня (лікар, учень, заклад, лікування, хворий)
2. Пісня — глухий	Картина (кульгавий, сліпий, художник, малюнок, хворий)
3. Ніж — сталь	Стіл (виделка, дерево, стіл, їжа, скатертина)
4. Риба — сітка	Муха (решето, комар, кімната, дзижчати, павутина)
5. Птах — гніздо	Людина (люди, пташеня, робочий, звір, будинок)

6. Хліб — пекар	Будинок (вагон, місто, житло, будівельник, двері)
7. Пальто — гудзик	Черевик (кравець, магазин, нога, шнурок, капелюх)
8. Коса — трава	Бритва (сіно, волосся, гостра, сталь, інструмент)
9. Нога — чобіт	Рука (калоши, кулак, рукавиці, палець, кисть)
10. Вода — спрага	Їжа (пити, голод, хліб, рот, харчування)
11. Електрика—провід	Пар (лампочка, кінь, вода, труби, кипіння)
12. Паровоз — вагони	Кінь (поїзд, овес, коняка, віз, стайня)
13. Алмаз — рідкісний	Залізо (дорогоцінний, залізний, твердий, сталь, звичайний)
14. Бігти — стояти	Кричати (мовчати, повзати, шуміти, гукати, плакати)
15. Вовк — паща	Птаха (повітря, дзьоб, соловей, яйце, спів)
16. Театр — глядач	Бібліотека (актор, книги, читач, бібліотекар, любитель)
17. Залізо — коваль	Дерево (пень, пилка, столяр, кора, гілка)
18. Нога — милиця	Очі (палка, окуляри, сльози, зір, ніс)
19. Ранок — ніч	Зима (мороз, день, січень, осінь, сани)

Інструкція: «Між словами, поданими зліва, існують певні зв'язки. Ваше завдання полягає в тому, щоб на основі встановленого характеру зв'язку між кожною парою слів віднайти із запропонованих в дужках слів те, яке так само пов'язано з словом, винесеним за дужки. До виконання приступайте по заданій команді і намагайтеся працювати швидко й уважно».

Відповіді учня фіксуються в протоколі:

Протокол № _____
 Дата: _____ Досліджуваний: _____

1. Школа — навчання	Лікарня —
2. Пісня — глухий	Картина —
3. Ніж — сталь	Стіл —
4. Риба — сітка	Муха —
5. Птах — гніздо	Людина —
6. Хліб — пекар	Будинок —
7. Пальто — гудзик	Черевик —
8. Коса — трава	Бритва —
9. Нога — чобіт	Рука —
10. Вода — спрага	Їжа —
11. Електрика—провід	Пар —
12. Паровоз — вагони	Кінь —
13. Алмаз — рідкісний	Залізо —

14. Бігти — стояти	Кричати —
15. Вовк — паца	Птаха —
16. Театр — глядач	Бібліотека —
17. Залізо — коваль	Дерево —
18. Нога — милиця	Очі —
19. Ранок — ніч	Зима —

Обробка результатів: Підраховується кількість правильних відповідей за 3 хвилини роботи і визначається оцінка в умовних балах на основі таблиці:

Оцінка	9	8	7	6	5	4	3	2	1
Правильні відповіді	19	18	17	16	15	13-14	11-12	10	9

На основі результатів дослідження та аналізу характеру встановлених учнем зв'язків між поняттями (конкретні, асоціативні, логічні) робиться висновок про особливості встановлення учнем зв'язків і відношень між поняттями; наводяться рекомендації по розвитку мисленневих операцій узагальнення й абстрагування засобами навчальної діяльності.

3.3.4.4. Методика дослідження особливостей творчої уяви та креативності (за В.Т. Кудрявцевим)

Мета: дослідження здатності учня «бачити ціле раніше за його частини» (Е.В. Ільєнков, В.В. Давидов, В.Т. Кудрявцев) та реалізму його творчої уяви як основи продуктивного (творчого) розв'язання внутрішньо суперечливого контексту малюнка.

Обладнання: олівець, бланки протоколів.

Процедура проведення: Досліджуваному пропонується малюнок (див. рис 1). Учень повинен сказати, чи правильно намальована картинка. Далі йому пропонується виправити малюнок таким чином, аби він став правильним.

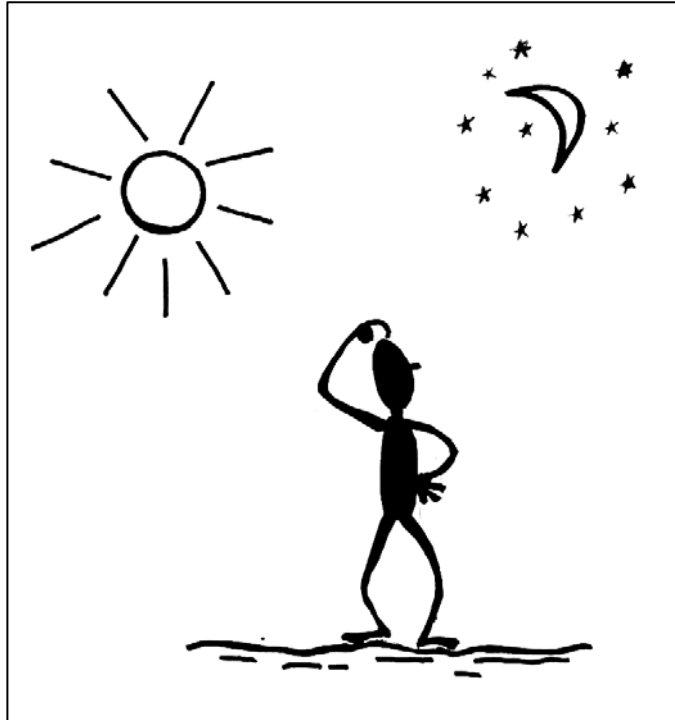

Рис. 1. Стимульний матеріал:

При цьому дозволяється не користуватись олівцем, а просто пояснити сутність «виправлень».

Обробка результатів: При аналізі результатів (відповідей учня) береться до уваги розуміння продуктивності як певної стратегії перетворення заданої вихідної суперечливої єдності в цілісність вищого порядку.

Перша стратегія полягає в порушенні учнем вихідної суперечливої цілісності зображення, внаслідок чого воно розпадається на неспецифічні та непов'язані одна з одною частини (закреслення одного з небесних тіл, розбиття зображення на два сектори з сонцем або місяцем у кожному тощо). Така робота уяви може розцінюватися як стереотипна та шаблонна, спрямована на звичний, буденний спосіб уникнення суперечності (за принципом «або–або»).

Друга стратегія полягає в переструктуруванні заданої проблемної моделі шляхом привнесення до неї нового специфічного компонента, що призводить до появи нової, внутрішньо завершеної цілісності. Характерною

ознакою такої цілісності є те, що в ній смислоутворювальне навантаження припадає на певний окремий елемент. Тобто, створення цілісного контексту ситуації відбувається шляхом добудовування одного з її потенційних часткових компонентів завдяки образному «схопленню» творчою уявою певної істотної тенденції або закономірності розвитку цілісного об'єкта.

З огляду на це, спроби учня «виправити» малюнок оцінюються за чотирибальною системою:

0 балів — відсутність відповіді (наприклад, «Не знаю, як виправити»);

1 бал — формальне усунення невідповідності (наприклад, закреслити або стерти сонце);

2 бали — змістовне усунення протиріччя (наприклад «Зробити із сонця лампу»);

3 бали — конструктивна відповідь (відокремити невідповідний елемент від інших, зберігши його в контексті заданої ситуації, наприклад, «Зробити із сонця картину»).

За результатами дослідження зробити висновки про особливості роботи уяви учня та подати рекомендації по розвитку її продуктивності.

3.4. Психодіагностика емоційно-вольових властивостей підлітка

3.4.1. Мета: *актуалізувати наукові знання студентів про емоції, почуття та волю особистості, їх функції та вияви, вікові особливості розвитку в підлітковому віці; роль емоцій у створенні психологічного комфорту на уроці; сформувати навички спостереження за експресивними проявами емоцій школярів, розуміння індивідуальних особливостей емоційно-вольової сфери учня та практичні уміння її психологічної діагностики.*

3.4.2. Теоретична й методична підготовка до теми

3.4.2.1. Питання для теоретичної підготовки до занять:

1. Поняття про емоції та почуття. Функції емоцій.
2. Теорії емоцій.
3. Види емоцій. Форми переживання почуттів емоції, афекти, стреси, настрої).
4. Вищі почуття. Виховання почуттів. Індивідуальні особливості емоційної сфери.
5. Характеристика вольової сфери підлітка.

3.4.2.2. Основні поняття до теми. Почуття. Емоція. Афект. Стрес. Настрій. Пристрасть. Емоційний стан. Страх. Ейфорія. Тривожність. Агресивність. Емоційна вразливість. Допитливість. Довільність поведінки й діяльності. Вольове зусилля. Вольова дія. Цілепокладання. Намір. Боротьба мотивів. Прийняття рішення. Вольові риси. Локалізація контролю. Виховання волі.

3.4.2.3. Методи вивчення емоційно-вольової сфери:

- 1) спостереження; 2) тести-опитувальники; 3) природний експеримент;
- 4) проєктивні методи; 5) метод незалежних експертів.

3.4.2.4. Бібліографія

3.4.4.1. Основна література

1. Иванников В.А. К Сущности волевого поведения // Хрестоматия по психологии. — М.: Просвещение, 1987. — С.260-269.
2. Китаев-Смык Л.А. Психология и концепция стресса // Там же. — С.250-262.
3. Симонов П.В. Информационная теория эмоций // Там же. — С. 232-238.

3.4.4.2. Підручники, посібники:

1. М'ясоїд П.А. Загальна психологія: Навч.посібник. — К.: Вища школа, 2001. — С. 357-378.
2. Загальна психологія: Підручник / С.Д. Максименко та інші. За заг.ред. С.Д. Максименка. — К.: Форум, 2000. — С. 243-252.
3. Загальна психологія: Навчальний посібник / О. Скрипченко, Л. Долинська, З. Огороднійчук та інші. — К.: Просвіта, 2005. — С. 256-284.

4. Гамезо М.В., Домашенко И.А. Атлас по психологии: Учебное пособие. — М.: Просвещение, 1986. — С. 193-216.
5. Колесов Д.В., Мягков И.Ф. Учителю о психологии и физиологии подростка. — М.: Просвещение, 1986. — С. 7-9, 18-19.

3.4.4.2. Додаткова література

1. Ильин Е.П. Психология воли. – СПб.: Питер, 2000. – 288 с.
2. Популярная психология: Хрестоматия / Сост. В.В. Мироненко. — М.: Просвещение, 1990. — С. 280-289, 334-344.
3. Немов Р.С. Психология: Учебное пособие. — М.: Просвещение, 1990. — С. 203-219.
4. Общая психология / Под ред. А.В. Петровского. — М., 1986. — С. 366-384.

3.4.3.Завдання для спостереження за емоційними та вольовими проявами школярів

Завдання 1.

Виберіть для спостереження 2-3 дітей та зробіть висновки про їх емоційну рівноваженість, виходячи з сьогоднішнього уроку та попередніх спостережень. *Для цього потрібно виявити, які поведінкові прояви (з нижченаведених) виявляються у кожного найчастіше:*

- постійно або часто змінюється настрій;
- настрої змінюється одразу або поступово;
- настільки вразливий, що будь-яка подія викликає почуття радості або різні дрібні неприємності засмучують;
- чи, може, у звичайних обставинах не проявляє ані особливої радості, ані особливого засмучення;
- дратівливий;
- швидко заспокоюється після невдач, неприємностей або продовжує переживати, не дивлячись на те, що причини вже зникли;
- як поводить за умов вимушеного очікування.

Результати спостереження оформіть у вигляді протоколу за наведеною схемою:

Протокол дослідження

Дослідник _____

Прізвище та ім'я учня _____

Вік _____ Школа _____ Клас _____

Дата дослідження _____

Етапи уроку	Дії вчителя	Дії учнів	Емоції
1. Перевірка домашнього завдання.			
2. Пояснення нового матеріалу.			
3. Закріплення нового матеріалу.			
4. Домашнє завдання. Підсумки уроку.			

Звірте ваші висновки з думкою вчителя. З'ясуйте, як враховує вчитель емоційну неврівноваженість учнів.

На основі даних спостереження зробіть висновки і сформулюйте рекомендації по розвитку навичок саморегуляції школяра.

Завдання 2.

Спостерігаючи за діяльністю дітей на уроці та спираючись на свої попередні спостереження, *оцініть рівень емоційного комфорту* на даному уроці. Для цього виділіть ті емоції, які створюють атмосферу емоційного комфорту (Маркова, 1983):

- 1) позитивні емоції, які пов'язані зі школою в цілому та перебуванням у ній.
Вони є наслідком умілої роботи педагогічного колективу та сім'ї;
- 2) позитивні емоції, обумовлені рівними, гарними стосунками учня з вчителями та товаришами;
- 3) емоції, пов'язані з усвідомленням кожним учнем своїх великих можливостей у навчанні, розв'язанні складних задач;
- 4) позитивні емоції, пов'язані із засвоєнням нового навчального матеріалу (здивування — цікавість — допитливість);

- 5) позитивні емоції, що виникають при оволодінні учнями прийомами самостійного засвоєння знань, самоосвіти.

Результати спостереження фіксуються у протоколі:

Протокол дослідження

Дослідник _____

Прізвище та ім'я учня _____

Вік _____ Школа _____ Клас _____

Дата дослідження _____

Етапи уроку	Дії вчителя	Дії учнів	Емоції
1. Перевірка домашнього завдання.			
2. Пояснення нового матеріалу.			
3. Закріплення нового матеріалу.			
4. Домашнє завдання. Підсумки уроку.			

Рівень емоційної комфортності оцінюється за такою шкалою:

6-5 балів — високий рівень (усі зазначені емоції наявні, крім того, спостерігається успішна корекція негативних емоцій);

4-3 бали — середній рівень (вищеназвані умови іноді наявні, іноді ні)

2-1 бали — низький рівень (зазначені умови фактично відсутні)

Узагальнені результати за даними спостереження подаються у висновках.

Завдання 3

Спостерігаючи за діяльністю дітей на уроці та перерві, проаналізуйте особливості настрою підлітків. Який він на перерві й на уроці? Чи довго тримається настрій підлітка? Чи є настрій класу оптимальним для навчальної діяльності?

Результати спостереження оформіть у вигляді протоколу:

Протокол дослідження

Дослідник _____

Прізвище та ім'я учня _____

Вік _____ Школа _____ Клас _____

Дата дослідження _____

Етапи уроку	Дії вчителя	Дії учнів	Емоції
1. Перевірка домашнього завдання.			
2. Пояснення нового матеріалу.			
3. Закріплення нового матеріалу.			
4. Домашнє завдання. Підсумки уроку.			

У висновках укажіть чинники, які, на вашу думку, вплинули, на сьогоdnішній настрій дітей? Чи залежать особливості настрою дітей від стилю спілкування педагога з класом? Які вікові особливості настрою ви спостерігали?

Завдання 4. Спостерігаючи за поведінкою і діяльністю досліджуваного Вами учня, зафіксуйте прояви його вольових якостей, орієнтуючись на ознаки, наведені нижче в таблиці (за О.І.Висоцьким):

Ознаки вольових якостей школярів

Вольова якість	Ознаки сформованості
<i>дисциплінованість</i>	свідоме дотримання встановленого в даній діяльності порядку (дотримання вимог учителя, своєчасне виконання трудових доручень, виконання правил у спорті тощо); добровільне виконання правил, установлених колективом класу; недопущення провин (відсутність на занятті, неявка на класні зібрання тощо); дотримання гарної поведінки при зміні обстановки.
<i>самостійність</i>	виконання суб'єктом посильної діяльності без допомоги та

	<p>стороннього контролю (без нагадувань, підказок виконує навчальне, трудове завдання тощо);</p> <p>уміння самому знайти собі заняття та організувати власну діяльність (приступити до підготовки уроків, обслужити себе, знайти спосіб відпочити тощо);</p> <p>уміння відстояти власну думку, не проявляючи при цьому впертості, якщо не правий;</p> <p>уміння дотримуватись вироблених звичок самостійної поведінки в нових умовах діяльності.</p>
<i>наполегливість</i>	<p>прагнення постійно доводити розпочату справу до кінця;</p> <p>уміння досягати мети, не знижуючи енергії при боротьбі з труднощами;</p> <p>уміння подовжувати діяльність при небажанні нею займатися або при виникненні іншої цікавішої діяльності;</p> <p>уміння проявити наполегливість при зміні обстановки (зміна колективу, умов праці).</p>
<i>витримка</i>	<p>прояв терпіння в діяльності, що виконується в ускладнених умовах (перешкоди, невдачі тощо);</p> <p>уміння тримати себе в конфліктних ситуаціях (при сперечаннях, незаслуженому звинуваченні тощо);</p> <p>уміння гальмувати прояв почуттів при сильному емоційному збудженні (велика радість, обурення тощо);</p> <p>уміння контролювати свою поведінку в незвичних умовах.</p>
<i>організованість</i>	<p>дотримання певного порядку, котрий сприяє успіху в діяльності (тримати в порядку підручники, робоче місце, предмети праці тощо);</p> <p>планування своїх дій та розумне їх чергування; раціональна витрата часу з урахуванням обстановки; уміння привносити в свою діяльність певну організацію при зміні обстановки.</p>
<i>рішучість</i>	<p>швидке та продумане прийняття рішень при виконанні тієї чи тієї дії, вчинку;</p>

	виконання прийнятого рішення без вагань, відсутність розгубленості під час прийняття рішень в ускладнених умовах та під час емоційних збуджень; прояв рішучих дій у незвичній обстановці.
<i>ініціативність</i>	прояв суб'єктом творчості, вигадки, раціоналізації; участь у здійсненні розумного нововведення, доброго починання, запропонованого іншими; активна підтримка колективу в реалізації намічених планів; прагнення проявити ініціативу в незвичній обстановці.

Дані спостереження оцінюються відповідно до критеріїв, наведених нижче:

- 5 б. — вольова якість дуже розвинута;
- 4 б. — сильно розвинута;
- 3 б. — слабо розвинута;
- 2 б. — дуже слабо розвинута;
- 1 б. — вольова якість не притаманна даному суб'єктові.

Підраховується середнє арифметичне для кожної вольової якості (для більшої точності оцінка може бути виражена з десятими долями бала, наприклад, 3,7 або 4,2).

Значення середнього арифметичного від 4 балів і вище засвідчує, що дана якість проявляється сильно, в інших випадках — вона вважається слабо вираженою. Так оцінюється *сила* кожної з вольових якостей, які вивчалися.

Крім сили, оцінюється *стійкість* кожної якості. Риса вважається стійкою, якщо одна з її ознак спостерігається в досліджуваного в даній діяльності в середньому три і більше разів. При нижчій частоті прояву ознак вольова якість вважається нестійкою.

За проявом вказаних вище якостей можна говорити про розвиток цілеспрямованості учня.

3.4.4.Методичні засоби дослідження емоційно-вольової сфери учня

3.4.4.1. Методика діагностики рівня шкільної тривожності (за Філіпсом)

Мета: дослідження рівня й характеру шкільної тривожності учнів із різним рівнем навчальних досягнень.

Обладнання: опитувальник і бланк для відповідей

Інструкція: Вам пропонуються питання, на які необхідно однозначно відповісти «Так» або «Ні».

Текст опитувальника:

1. Чи важко тобі триматися на одному рівні із класом?
2. Чи хвилюєшся ти, коли вчитель говорить, що збирається перевірити, наскільки ти знаєш матеріал?
3. Чи важко тобі працювати у класі так, як цього вимагає вчитель?
4. Чи сниться тобі часом, що вчитель розлючений від того, що ти не знаєш урок?
5. Чи траплялося, що хтось із твого класу бив тебе?
6. Чи часто тобі хочеться, щоб учитель не поспішав під час пояснення нового матеріалу, доки ти не зрозумієш, про що він говорить?
7. Чи сильно ти хвилюєшся під час відповіді чи виконання завдання?
8. Чи трапляється з тобою, що ти боїшся висловлюватися на уроці, оскільки можеш зробити грубу помилку?
9. Чи тремтять у тебе коліна, коли тебе викликають відповідати?
10. Чи часто твої однокласники сміються над тобою, коли ви граєтеся в різні ігри?
11. Чи трапляється, що тобі ставлять нижчу оцінку, ніж ти очікував?
12. Чи хвилює тебе питання про те, чи не залишать тебе на другий рік?
13. Чи намагаєшся ти уникати ігор, у яких робиться вибір, бо тебе, як правило, не обирають?
14. Чи буває часом, що ти увесь тремтиш, коли тебе викликають відповідати?

15. Чи часто в тебе виникає відчуття, що ніхто з твоїх однокласників не бажає робити того, що хочеш ти?
16. Чи сильно ти хвилюєшся перед тим, як почати виконувати завдання?
17. Чи важко тобі отримувати такі оцінки, на які чекають твої батьки?
18. Чи боїшся ти часом, що тобі стане погано в класі?
19. Чи будуть твої однокласники сміятися над тобою, якщо ти зробиш помилку під час відповіді?
20. Чи схожий ти на своїх однокласників?
21. Виконавши завдання, турбуєшся ти про те, чи добре з ним упорався?
22. Коли ти працюєш у класі, чи впевнений ти в тому, що все добре запам'ятаєш?
23. Чи сниться тобі інколи, що ти в школі й не можеш відповісти на запитання вчителя?
24. Чи правильним, твердження, що більшість дітей ставиться до тебе по-дружньому?
25. Чи працюєш ти завзятіше, якщо знаєш, що результати твоєї роботи будуть порівнюватися в класі з результатами твоїх однокласників?
26. Чи часто ти мрієш про те, щоб поменше хвилюватися, коли тебе опитують?
27. Чи боїшся ти часом вступати в суперечку?
28. Чи відчуваєш ти, що твоє серце починає сильно битися, коли вчитель говорить, що збирається перевірити твою готовність до уроку?
29. Коли ти отримуєш гарні оцінки, чи думає хтось із твоїх друзів, що ти прагнеш вислужитися?
30. Чи добре ти себе почуваєш з тими із твоїх однокласників, до яких діти ставляться з особливою увагою?
31. Чи буває, що деякі діти в класі говорять щось, що тебе зачіпає?
32. Як ти думаєш, чи втрачають прихильність інших ті учні, які не можуть навчатися?
33. Чи схоже на те, що більшість твоїх однокласників не звертають на тебе увагу?

34. Чи часто ти боїшся виглядати безглуздо?
35. Чи ти задоволений тим, як до тебе ставляться вчителі?
36. Чи допомагає твоя мама в організації заходів, як інші мами твоїх однокласників?
37. Чи хвилювало тебе колись, що думають про тебе оточуючі?
38. Чи сподіваєшся ти в майбутньому вчитися краще, ніж раніше?
39. Чи вважаєш ти, що одягаєшся в школу так само добре, як і твої однокласники?
40. Чи часто, відповідаючи на уроці, ти замислюєшся, що думають про тебе в цей час інші?
41. Чи мають здібні учні якісь особливі права, яких немає в інших дітей у класі?
42. Чи нервуються деякі з твоїх однокласників, коли тобі вдається бути кращим за них?
43. Чи задоволений ти тим, як до тебе ставляться однокласники?
44. Чи добре ти себе почуваєш, коли залишаєшся сам на сам з учителем?
45. Чи висміють часом твої однокласники твою зовнішність і поведінку?
46. Чи думаєш ти, що турбуєшся про свої шкільні справи більше, ніж інші діти?
47. Якщо ти не можеш відповісти, коли тебе запитують, чи відчуваєш ти, що ось-ось розплачешся?
48. Коли увечері ти лежиш у ліжку, чи думаєш ти часом стурбовано про те, що буде завтра в школі?
49. Працюючи над важкими завданнями, чи відчуваєш ти часом, що цілком забув речі, які гарно знав раніше?
50. Чи тремтить трохи твоя рука, коли ти пишеш контрольну роботу?
51. Чи відчуваєш ти, що починаєш нервувати, коли вчитель говорить, що збирається дати класу завдання ?
52. Чи лякає тебе перевірка твоїх знань у школі ?
53. Коли вчитель говорить, що збирається дати класу завдання, чи переживаєш ти страх, що не впораєшся з ним ?

54. Чи снилася тобі часом, що твої однокласники можуть зробити те, що не можеш ти ?
55. Коли вчитель пояснює матеріал, чи здається тобі, що твої однокласники розуміють його краще, ніж ти?
56. Чи турбуєшся ти дорогою до школи, що вчитель може дати класу роботу з перевірки знань?
57. Коли ти виконуєш завдання, чи переживаєш ти зазвичай, що робиш погано?
58. Чи тремтить трохи твоя рука, коли вчитель просить розв'язати завдання на дошці перед усім класом?

Обробка результатів: виділяються запитання, відповіді на які не сходяться із наведеним нижче ключем. Наприклад, на запитання №58 дитина відповіла «ТАК», у той час, як у ключі на це запитання передбачається відповідь «—», тобто «НІ». Відповіді, що не сходяться із ключем, свідчать про прояв тривожності. Під час обробки підраховується:

- а) Загальна кількість розбіжностей по всьому тесту. Якщо їх більше 50%, можна говорити про підвищену тривожність дитини, якщо більше 75% загальної кількості запитань тесту — про високу тривожність.
- б) Число збігів по кожному із 8 факторів тривожності, що виділяються в тексті. Рівень тривожності визначається так само, як в першому випадку.

Ключ до тесту

1.-	7.-	13.-	19.-	25.+	31.-	37.-	43.+	49.-	55.-
2.-	8.-	14.-	20.+	26.-	32.-	38.+	44.+	50.-	56.-
3.-	9.-	15.-	21.-	27.-	33.-	39.+	45.-	51.-	57.-
4.-	10.-	16.-	22.+	28.-	34.-	40.-	46.-	52.-	58.-
5.-	11.+	17.-	23.-	29.-	35.+	41.+	47.-	53.-	
6.-	12.-	18.-	24.+	30.+	36.+	42.-	48.-	54.-	

Чинники	№ питань
1. Загальна тривожність у школі.	2, 4, 7, 12, 16, 21, 23, 26, 28, 46, 56, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58. E=22
2. Переживання соціального стресу.	5, 10, 15, 20, 24, 30, 33, 36, 39, 42, 44. E=11
3. Фрустрація потреби в досягненні успіху.	1, 3, 6, 11, 17, 19, 25, 29, 32, 35, 38, 41, 43. E=13
4. Страх самовираження.	27, 31, 34, 37, 40, 45. E=6
5. Страх ситуації перевірки знань.	2, 7, 12, 16, 21, 26. E=6
6. Страх не відповідати очікуванням інших.	3, 8, 13, 17, 22. E=5
7. Низький фізіологічний опір стресу.	9, 14, 18, 23, 28. E=5
8. Проблеми і страхи у стосунках з учителями.	2, 6, 11, 32, 35, 41, 44, 47. E=8

Змістовна характеристика чинників

1. Загальна тривожність у школі – загальний емоційний стан дитини, пов'язаний із різними формами її включення в життя школи.
2. Переживання соціального стресу – емоційний стан дитини, на фоні якого розвиваються її соціальні контакти (перш за все – з однолітками).
3. Фрустрація потреби в досягненні успіху – несприятливий психологічний фон, який не дозволяє дитині розвивати власні потреби в успіху, досягненні високого результату тощо.

4. Страх самовираження – негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття, демонстрацією власних можливостей.
5. Страх ситуацій перевірки знань – негативне ставлення й переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо в присутності інших дітей, людей) знань, досягнень, можливостей.
6. Страх не відповідати очікуванням оточуючих – орієнтація на значущість інших в оцінці власних результатів, вчинків, думок, тривога з приводу оцінок, які дають оточуючі, очікування негативних оцінок.
7. Низький фізіологічний опір стресу – особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосованість дитини до ситуацій стресогенного характеру і підвищують імовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища.
8. Проблеми і страхи у стосунках з учителями – загальний негативний емоційний фон стосунків із дорослими у школі, який знижує успішність навчання дитини.

Оцінюється:

1. Число розбіжностей знаків («+» – так, «-» – ні) по кожному чиннику (абсолютне число розбіжностей у процентах: <50%; >50%; 75%).
Представлення цих даних подається у вигляді індивідуальних діаграм.
2. Загальна кількість розбіжностей по всьому тесту (абсолютне число розбіжностей у відсотках: <50%; >50%; 75%).

Висновки: передбачають узагальнення порівняльного аналізу шкільної тривожності підлітків із різним рівнем навчальних досягнень, а також із даними власного спостереження; рекомендації по створенню в роботі з учнями психологічних умов для зниження рівня їх тривожності.

3.4.4.2. Методика діагностики показників та форм агресії А. Басса — А. Дарки (адаптація О.К. Осницького)

Мета: дослідження особливостей показників і форм агресії підлітків із різним рівнем навчальних досягнень.

Обладнання: опитувальник, бланк відповідей

Інструкція: Вам пропонуються питання, на які потрібно відповісти «Так; мабуть, так», «Ні, мабуть, ні».

Текст опитувальника

1. Іноді я не можу подолати бажання нашкодити кому-небудь.
2. Іноді я можу пліткувати про людей, яких недолюблюю.
3. Я легко роздратовуюсь, але й легко заспокоююсь.
4. Якщо мене не улестити, прохання не виконаю.
5. Не завжди одержую те, на що маю право.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчуття.
8. Якщо обманюю кого-небудь, відчуваю почуття провини.
9. Мені здається, що я здатен ударити людину.
10. Ніколи не нервуюся настільки, щоби кидатися речами.
11. Завжди розумію чужі недоліки.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочу порушити його.
13. Інші люди завжди вміють використовувати сприятливі обставини.
14. Мене хвилюють люди, які ставляться до мене надто дружньо.
15. Часто не погоджуюся з людьми.
16. Іноді міркую над безсоромними речами.
17. Якщо хтось ударить мене, я йому не відповім.
18. Коли я розгніваний, я грюкаю дверима.
19. Я роздратованіший, ніж здається.
20. Якщо хтось намагається керувати мною, я роблю все навпаки.
21. Мене пригнічує моя доля.

22. Вважаю, що деякі люди мене не поважають.
23. Не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Уникання роботи повинно викликати почуття провини.
25. Хто грубо ставиться до мене або моєї сім'ї, буде обов'язково битим.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює гнів, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди виставляють себе керівниками, я намагаюся довести їм протилежне.
29. Майже щотижня бачу когось із тих, хто мені не подобається.
30. Дуже багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоби люди поважали мої права.
32. Мене пригнічує факт, що я мало чого роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно дратують мене, заслуговують на ляпас.
34. Від злості іноді буваю похмурим.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається порушити мій настрій, я не звертаю на це увагу.
37. Хоча я й не показую цього, але іноді я дуже заздрю.
38. Іноді мені здається, що наді мною насміхаються.
39. Навіть коли злюся, не вдаюся до сильних виразів.
40. Хочу, щоби мої гріхи було пробачено.
41. Лише інколи даю здачі, якщо хто-небудь ударить мене.
42. Ображаюсь, коли виходить не по-моєму.
43. Іноді люди дратують мене навіть своєю присутністю.
44. Немає такої людини, до якої б я відчував ненависть.
45. Мій принцип: «Ніколи не довіряй чужинцям».
46. Якщо хтось дратує мене, я ладен сказати про нього все, що думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо злюся, можу вдарити кого-небудь.
49. 3 десяти років у мене не було сплесків гніву.
50. Часто відчуваю себе, ніби ось-ось вибухну.

51. Якби люди знали, що я відчуваю, мене б вважали важкою людиною.
52. Завжди думаю про те, які приховані причини змушують людей робити щось приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я кричу у відповідь.
54. Невдачі пригнічують мене.
55. Б'юся не більше і не менше за інших.
56. Можу пригадати такі випадки, коли хапав якісь речі та ламав їх від гніву.
57. Іноді відчуваю, що можу першим почати бійку.
58. Іноді відчуваю, що життя до мене несправедливе.
59. Раніше вважав, що більшість людей говорить правду. Тепер так не вважаю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли чиню неправильно, то відчуваю провину.
62. Якщо для захисту своїх прав треба застосувати силу, я її застосовую.
63. Іноді виражаю свій гнів тим, що грюкаю по столу.
64. Буваю грубим із людьми, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б намагалися скривдити мене.
66. Не вмію поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Не переймаюся через дрібниці.
70. Мені рідко здається, що люди намагаються зробити мені щось погане.
71. Часто погрожую людям, не маючи наміру виконати погрози.
72. Останнім часом я став занудою.
73. У розмові часто підвищую голос.
74. Намагаюся приховати погане ставлення до людей.
75. Краще погоджуся з ким-небудь, ніж сваритимуся.

Обробка результатів: підраховується кількість збігів за кожним показником і формою агресії, наведених у таблиці. Сума балів множиться на коефіцієнт.

Сумарні показники:

$(1+2+3):3=IA$ – індекс агресивності

$(6+7):2=IB$ – індекс ворожості

Таблиця аналізу показників і форм агресії

Показники і форми агресії	№ питань
1. Фізична агресія	1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+ K=11
2. Вербальна агресія	7+, 15-, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-, 71+, 73+, 74-, 75- K=8
3. Непряма агресія	2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+ K=13
4. Негативізм	4+, 12+, 20+, 28+, 36- K=20
5. Роздратування	3+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-, 72+ K=9
6. Підозрілість	6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70- K=11
7. Образа	5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+ K=13
8. Почуття провини	8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 67+ K=13

Характеристика показників і форм агресії

1. Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої людини.
2. Вербальна агресія – вираження негативних почуттів як через форму (сварка, крик, вищання), так і через зміст словесних звертань до інших осіб (погроза, прокляття, лайка).
3. Непряма агресія – використання обхідним шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та прояви не спрямованих, невпорядкованих спалахів люті.

4. Негативізм – опозиційна форма поведінки, спрямована звичайно проти авторитету й керівництва, яка може варіювати від пасивної протидії до активних дій усупереч вимогам, правилам, законам.
5. Роздратування – схильність до роздратування, готовність за найменшого збудження стати запальним, різким, грубим.
6. Підозрілість – схильність до недовіри й обережного ставлення до людей, яке має своїми коренями переконання, що оточуючі прагнуть завдати шкоди.
7. Образа – прояви заздрості й ненависті до оточуючих, обумовлені почуттям гніву, незадоволенням саме кимось або всім світом за дійсні чи уявні страждання.
8. Почуття провини (аутоагресія) – ставлення та дії стосовно себе та оточуючих, які мають у своїй основі можливе переконання людини в тому, що вона є поганою, чинить недобре.

Висновки містять узагальнення порівняльного аналізу рівня й характеру агресії підлітків із різним рівнем навчальних досягнень, а також із даними власного спостереження та рекомендації по попередженню агресивної поведінки учнів підліткового віку.

На основі даних за всіма методиками робиться загальний висновок про особливості емоційно-вольового розвитку досліджуваного учня.

У процесі групового обговорення спостережень і результатів діагностичної роботи визнається істотна роль емоцій у навчальній діяльності підлітка, важливість забезпечення вчителем позитивного психологічного клімату в педагогічному процесі, унікальність індивідуального емоційного досвіду школяра та важливість опанування підлітками способів емоційної регуляції поведінки і діяльності.

3.4.4.3. Методика дослідження особливостей сформованості вольових рис підлітків шляхом самооцінювання
(за В.О. Іванниковим, Є.В. Ейдманом)

Мета: *Вивчення особливостей самооцінювання підлітками ступеня вираженості в себе окремих вольових якостей.*

Тестовий матеріал: Бланк із заданими вольовими якостями для оцінювання.

Інструкція: Просимо оцінити рівень розвитку у Вас кожної з наведених особистісних рис за такою схемою:

- 5 б. — риса дуже сильно розвинена;
- 4 б. — риса розвинена добре;
- 3 б. — риса має середній рівень сформованості;
- 2 б. — риса має низький рівень сформованості;
- 1 б. — риса практично не сформована.

Риси для оцінювання:

- 1) *дисциплінованість;*
- 2) *ініціативність;*
- 3) *наполегливість;*
- 4) *організованість;*
- 5) *самостійність;*
- 6) *старанність;*
- 7) *упевненість у власних силах;*
- 8) *цілеспрямованість.*

Обробка результатів: після проведення процедури самооцінювання учень дає необхідні пояснення щодо розуміння ним змісту вольових якостей і власних критеріїв оцінки.

Під час інтерпретації отриманих даних слід враховувати, що вказані властивості належать до узагальнених характеристик вольової поведінки та утворюють комплекси: *морально-вольових якостей* (ініціативність,

самостійність, старанність); *якостей, що пов'язані з емоційно-вольовою регуляцією* (цілеспрямованість, упевненість у власних силах, організованість); *власне вольових якостей* (наполегливість, дисциплінованість) підлітка.

У висновках зазначається індивідуальна своєрідність сформованості окремих вольових якостей школяра, адекватність розуміння їх психологічного змісту та самооцінки й наводяться рекомендації по психологічному забезпеченню розвитку вольової саморегуляції підлітка.

3.5. Психодіагностика особливостей спілкування підлітка

3.5.1. Мета: *поглибити розуміння феноменології спілкування; розвинути вміння розрізняти та аналізувати спілкування як інтегративне явище; сформувати навички дослідження комунікативної компетентності школярів.*

3.5.2. Теоретична й методична підготовка до теми

3.5.2.1. Питання для теоретичної підготовки до занять:

1. Поняття про спілкування у психологічній науці.
2. Психологічна структура спілкування: комунікація, інтеракція. соціальна-перцепція.
3. Бар'єри спілкування та шляхи їх подолання.
4. Особливості педагогічного спілкування.

3.5.2.2. Основні поняття до теми: Спілкування. Комунікація. Вербальні засоби комунікації. Невербальні засоби комунікації. Слухання. Рефлексивне слухання. Зворотний зв'язок. Інтеракція. Конфлікт. Співпраця. Соціальна перцепція. Ідентифікація. Рефлексія. Емпатія. Стереотипізація. Каузальна атрибуція. Ефект ореолу. Ефект новизни. Ефект первинності. Бар'єри спілкування. Педагогічне спілкування. Стили педагогічного спілкування. Моделі педагогічного спілкування.

3.5.2.3. Методи дослідження спілкування:

- 1) спостереження; 2) природний експеримент; 3) бесіда;
- 4) опитувальники; 5) проєктивні методи; 6) методи активного соціально-психологічного навчання.

3.5.2.4. Бібліографія

3.5.2.4.1. Основна література:

1. Бодалев А.А. Восприятие человека человеком // Хрестоматия по психологии. — М.: Просвещение, 1987. — С.117-123.
2. Добрович А.Б. Воспитателю о психологии и психогигиене общения. — М.: Просвещение, 1987. — С .66-113.
3. Ломов Б.Ф. Проблемы общения в психологии // Хрестоматия по психологии / Под. ред. А.В. Петровского. — 2-е изд. — М.: Просвещение, 1987. — С. 108-117.

3.5.2.4.2. Підручники, посібники:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. — М., 1997. — С.78-82.
2. М'ясоїд П.А. Загальна психологія. — К., 1998. — С.210-222.
3. Корнєв М.Н., Коваленко А.Б. Соціальна психологія. — К.. 1995. — С.61-68.
4. Орбан-Лембрик Л.Е. Соціальна психологія: Посібник.- К.: Академвидав, 2003. — С.165-277.
5. Реан А.А., Коломинский Я.Л. Социальная педагогическая психология. — Спб.: Питер, 2000. — С.286-294.
6. Социальная психология / Под ред. А.В. Петровского. — М.: Просвещение, 1987. — С.77-84, 140-167.

3.5.2.4.3. Додаткова література:

1. Андреева Г.М. Социальная психология. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — С.78-82.
2. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение. — М.: Мысль, 1988. — С. 110-136.
3. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. —

- М.: Наука, 1984. — С.244-258.
4. Петровская Л.А. Компетентность в общении. Социально-психологический тренинг. — М.: МГУ, 1989. — 216 с.
  5. Семиченко В.А. Психология общения. — К.: Магистр-S, 1997. — 182 с.
  6. Яценко Т.С. Социально-психологическое обучение в подготовке будущих учителей. — К.: Вища школа, 1987. — 109 с.
  7. Юсупов И.М. Психология взаимопонимания. — Казань: Татарское кн. изд-во, 1991. — С.6 -30.

3.5.3.Завдання для спостереження:

Завдання 1. Проаналізуйте особливості кожної складової спілкування під час уроку за наведеною далі схемою. Визначте ті складові, які розвинено краще. Аргументуйте свою точку зору.

Схема аналізу особливостей складових спілкування вчителя та учнів під час уроку

Комунікативна складова	Інтерактивна складова	Соціально-перцептивна складова
Відповідність змісту навчальної інформації пізнавальному досвідові учня. Наявність логічної структури в повідомленні навчальної інформації, особливості позиції вчителя у процесі повідомлення навчальної інформації (відкрита, закрита, нейтральна). Особливості засобів стимуляції відгуку	Особливості педагогічних впливів з боку вчителя під час спілкування на уроці: організаційні впливи (повідомлення інформації, постановка питань, пояснення, ілюстрація); оцінювальні впливи (оцінка досягнень учня, порівняння результатів роботи, повідомлення помилок);	Розуміння вчителем мотивів навчання учнів. Наявність індивідуального підходу до роботи з кожним школярем. Прояв емпатії, здатність сприймати настрої співрозмовника. Повнота і точність сприймання особистісних характеристик учнів. Наявність стереотипів у соціальному пізнанні

<p>учня при сприйманні повідомлень вчителя: структура комунікативного впливу (монолог, діалог); ступінь адекватності використання екстралінгвістичних засобів (темп мовлення, паузи), особливості просодики (тембр, сила, висота голосу), організація простору спілкування (локальна – по відношенню до окремих учнів, фронтальна – по відношенню до всіх учнів класу), використання наочності. Особливості процесу слухання учнів та вчителя на уроці: наявність зорового контакту, вияв емоційного ставлення співрозмовників під час слухання, розвиненість навичок активного слухання у вчителя (резюме, перефразування, техніка питань).</p>	<p>дисциплінуючи впливи (підтримання порядку в класі).</p> <p>Представленість спілкування у діаді „учитель-учень” та фронтального спілкування (спілкування учителя з цілим класом). Співвідношення цих видів спілкування під час уроку.</p> <p>Домінуючі стилі взаємодії учнів та вчителя в ситуаціях конфлікту та емоційного напруження: конкуренція, співпраця, компроміс, підкорення, ухилення.</p> <p>Позиція учня в спілкуванні на уроці: позиція на рівних або позиція підкорення.</p>	<p>педагога:</p> <p>етно-національні – оцінка учня залежно від його належності до певної етнічної групи;</p> <p>соціально-статусні – оцінка особистості учня залежно від статусу;</p> <p>соціально-рольові – оцінка учня залежно від виконання ним певної соціальної ролі та функції;</p> <p>експресивно-естетичні – оцінка учня залежно від його зовнішньої привабливості;</p> <p>вербально-поведінкові – оцінка учня залежно від особливостей мови, міміки, пантоміміки.</p>
---	--	--

Завдання 2. Опишіть особливості прояву різних аспектів спілкування між учителем і конкретним учнем. Охарактеризуйте бар'єри, що виникають під час спілкування на уроці між вчителем та учнем, розкрийте їх зміст. За результатами спостереження підготуйте рекомендації для оптимізації педагогічного спілкування.

3.5.4. Методичні засоби для дослідження особливостей спілкування учнів

3.5.4.1. Методика дослідження комунікативних якостей школяра («Потреба у спілкуванні» за Ю.М. Орловим)

Мета: проаналізувати рівень розвитку потреби учня у спілкуванні.

Обладнання: бланк для опитування, олівець.

Завдання

1. Провести психологічне дослідження комунікативних якостей учня за запропонованими методиками. Результати обстежень оформити у вигляді протоколів за наведеною нижче формою.
2. Узагальнити дані діагностичного обстеження та скласти психологічну характеристику комунікативних якостей учня за поданою далі схемою.

Форма протоколу психологічного дослідження комунікативних якостей учня

1. Прізвище та ім'я досліджуваного: _____
2. Клас: _____
3. Вік: _____
4. Дата дослідження: _____
5. Предмет дослідження: _____
за методикою _____
6. Дані: (відповіді досліджуваного)
7. Висновки (ступінь прояву якості, що була предметом дослідження; характеристика прояву даної якості (чи якостей) в поведінці досліджуваного тощо).

Інструкція: Якщо ви згодні з твердженнями, наведеними нижче, поставте знак «+» навпроти відповідного номера судження. Якщо ж не згодні, відповідно поставте знак «-»:

Зміст опитувальника

1. Я залюбки беру участь у різних урочистостях.
2. Я не можу перемогти свої бажання, навіть якщо вони суперечать бажанням моїх товаришів.
3. Мені подобається висловлювати кому-небудь свою прихильність.
4. Я більше зосереджений на завоюванні впливу, ніж дружби.
5. Я відчуваю, що стосовно друзів маю більше прав, ніж обов'язків.
6. Коли я дізнаюся про успіхи свого товариша, у мене чомусь погіршується настрій.
7. Щоб бути задоволеним собою, я повинен кому-небудь у чомусь допомогти.
8. Мої турботи зникають, коли я перебуваю серед товаришів.
9. Мої друзі мені добряче-таки набридли.
10. Коли я виконую важку роботу, присутність людей мене дратує.
11. Загнаний у глухий кут, я кажу лише ту частку правди, яка, на мою думку, не зашкодить моїм друзям та знайомим.
12. У складній ситуації я думаю не стільки про себе, скільки про близьку людину.
13. Неприємності у друзів викликають у мене таке співпереживання, що я можу захворіти.
14. Мені приємно допомагати іншим, навіть коли це завдає мені труднощів.
15. З поваги до друга я можу погодитися з його думкою, навіть якщо він і не правий.
16. Мені більше подобаються пригодницькі оповідання, ніж оповідання про кохання.
17. Сцени насильства у фільмах викликають у мене відразу.
18. На самоті я відчуваю більшу тривогу й напруженість, ніж коли перебуваю серед людей.
19. Я вважаю, що головна радість у житті — спілкування.
20. Мені шкода бездомних котів і собак.
21. Я вважаю, що краще мати менше друзів, але зате близьких.

22. Я люблю бувати серед людей.
23. Я довго хвилююся після суперечки з близькими.
24. У мене, мабуть, більше близьких друзів, аніж у багатьох інших.
25. Я більше прагну досягнень, аніж дружби.
26. Я більше довіряю власній інтуїції та уяві, думаючи про людей, ніж судженням про них інших.
27. Для мене важливіше матеріальне забезпечення й добробут, ніж радість спілкування з приємними мені людьми.
28. Я співчуваю людям, у яких немає близьких друзів.
29. Люди часто невдячні мені.
30. Я люблю оповідання про безкорисливу дружбу.
31. Заради друга я можу пожертвувати своїми інтересами.
32. У дитинстві я належав до компанії, яка завжди трималася вкупі.
33. Якби я був журналістом, то із задоволенням писав би про силу дружби.

Обробка результатів: підрахуйте кількість відповідей «-» на запитання: 3,4,6,9,10,15,16,25,27,29 і відповідей «+» на всі інші запитання.

Інтерпретація:

Якщо одержана сума менше 23 балів – потреба у спілкуванні дуже низька;

23-26 балів — низька;

27-28 балів — середня;

29-30 балів — висока;

31 і більше — дуже висока.

У висновках зазначаються індивідуальні особливості вираженості мотиваційної складової спілкування досліджуваного учня та наводяться рекомендації по їх врахуванню в умовах педагогічного процесу.

3.5.4.2. Методика „Діагностика емоційних бар’єрів у міжособистісному спілкуванні” (за В.В.Бойко)

Мета: визначити наявні емоційні бар’єри в міжособистісному спілкуванні учня.

Обладнання: бланк опитувальника, папір і ручка.

Інструкція: читайте наведені нижче судження та відповідайте «так» або «ні».

Зміст опитувальника

1. Зазвичай у кінці робочого дня на моєму обличчі помітна втома.
2. Буває, що при першому знайомстві емоції заважають мені справити сприятливіший вплив на партнерів (розгублююся, бентежуся, замикаюся в собі або, навпаки, багато говорю, веду себе неприродно).
3. У спілкуванні мені часто бракує емоційності, виразності.
4. Мабуть, я здаюся оточуючим надмірно строгим.
5. Я в принципі проти того, щоб демонструвати чемність, якщо цього не хочеться.
6. Я зазвичай вмію приховувати від інших спалахи емоцій.
7. Часто у спілкуванні з іншими я продовжую думати про щось своє.
8. Буває, що я хочу висловити іншому емоційну підтримку (увагу, співчуття, співпереживання), однак він цього не відчуває, не сприймає.
9. Часто у моїх очах або у виразі мого обличчя помітна заклопотаність.
10. У діловому спілкуванні я намагаюся приховати свої симпатії до партнерів.
11. Усі мої неприємні переживання, як правило, написані на моєму обличчі.
12. Якщо я захоплююся розмовою, то моя міміка стає надмірно красномовною, експресивною.
13. Мабуть, я дещо емоційно скутий.
14. Зазвичай я знаходжуся у стані нервової напруги.
15. Як правило, я відчуваю дискомфорт, коли приходиться обмінюватися стисканням рук у діловій обстановці.

16. Іноді близькі люди підказують мені: розслаб м'язи обличчя, не криви губи, не зморщуй обличчя тощо.
17. Розмовляючи, я зайве жестикулюю.
18. В новій ситуації мені важко бути розкутим, природним.
19. Мабуть, моє обличчя часто виражає сум або стурбованість, хоч на душі у мене спокійно.
20. Мені важко дивитися в очі при спілкуванні з малознайомою людиною.
21. Якщо я хочу, то завжди буду приховувати ворожість до поганої людини.
22. Мені чомусь часто буває весело без усякої причини.
23. Мені дуже просто зобразити за власним бажанням або за проханням інших різні вирази обличчя: сум, радість, переляк, розпач тощо.
24. Мені говорили, що мій погляд важко витримати.
25. Мені щось заважає виявляти теплоту, симпатію людині, навіть якщо ці почуття до неї відчуваю.

Обробка даних:

Підведіть підсумки, нараховуючи один бал за кожний збіг відповіді з наведеним нижче ключем.

— Невміння керувати емоціями, дозувати їх (відповіді «так» на запитання 1, 11, 16 та «ні» на запитання 6, 21).

— Неадекватний прояв емоцій (відповіді «так» на запитання 7, 12, 17, 22 та «ні» на запитання 2).

— Негнучкість та невиразність емоцій (відповіді «так» на запитання 3, 8, 13, 18 та «ні» на запитання 23).

— Домінування негативних емоцій (відповіді «так» на запитання 4, 9, 14, 19, 24).

— Небажання зближуватися з людьми на емоційній основі (відповіді «так» на запитання 5, 10, 15, 20, 25).

Інтерпретація даних. Підрахуйте загальну суму нарахованих балів. Вона може коливатися в межах від 0 до 25 балів. Чим більше балів, тим очевидніші емоційні бар'єри досліджуваного в повсякденному спілкуванні. Однак, якщо

досліджуваний набрав дуже мало балів (0-2), то це свідчить або про його нещирість у відповідях, або про те, що він надто погано себе знає.

Якщо досліджуваний набрав не більше 5 балів, то емоції, зазвичай, не заважають йому спілкуватися з іншими, емоційні бар'єри у спілкуванні практично не виникають.

6-8 балів – у досліджуваного є деякі емоційні проблеми в повсякденному спілкуванні;

9-12 балів свідчать про те, що «щоденні» емоції певною мірою ускладнюють взаємодію з людьми;

13 і більше балів говорять про те, що емоції шкодять встановленню контактів з оточуючими, можливо досліджуваному притаманні якісь дезорганізуючі реакції чи стани.

Зверніть увагу на те, чи немає в досліджуваного конкретних емоційних бар'єрів: невміння керувати емоціями, дозувати їх; неадекватний прояв емоцій; негнучкість та невиразність емоцій; домінування негативних емоцій; небажання зближуватися з людьми на емоційній основі (це ті параметри, за якими набрано 3 і більше балів).

У висновках зазначається наявність/відсутність емоційних бар'єрів у спілкуванні досліджуваного учня, їх характер і наводяться рекомендації по забезпеченню психологічних умов їх подолання й попередження.

3.5.4.3. Методика «Діагностика рівня полікомунікативної емпатії» (за І.М.Юсуповим)

Мета: визначення рівня прояву емпатичних тенденцій школяра.

Обладнання: папір і ручка.

Інструкція. Опитувальник включає 6 діагностичних шкал емпатії, що виражають ставлення до батьків, тварин, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, знайомих і незнайомих людей. В опитувальнику 36 тверджень, кожне з яких слід оцінити. Якщо ви відповіли «не знаю», то вашій відповіді

приписується 0 балів; «ні, ніколи» – 1; «інколи» – 2, «часто» – 3; «майже завжди» – 4; «так, завжди» – 5.

Ваші відповіді не будуть оцінюватися як гарні чи погані, тому просимо виявити відвертість. Над твердженнями не слід довго роздумувати. Достовірні відповіді ті, котрі першими прийшли в голову.

Зміст опитувальника:

1. Мені більше подобається читати книги про подорожі, ніж книги із серії «Життя видатних людей».
2. Дорослих дітей дратує турбота батьків.
3. Мені подобається розмірковувати про причини успіхів та невдач інших людей.
4. Серед усіх музичних телепередач я віддаю перевагу передачам про сучасну естрадну музику.
5. Надмірну дратівливість та несправедливі докори хворого слід терпіти, навіть якщо вони тягнуться роками.
6. Хворому можна допомогти навіть словом.
7. Стороннім не слід втручатися в конфлікт між двома людьми.
8. Літні люди, як правило, часто без причин ображаються.
9. Коли я в дитинстві слухав печальну історію, то мої очі самі собою наповнювалися слізьми.
10. Роздратованість моїх батьків впливає на мій настрій.
11. Я байдужий до критики на мою адресу.
12. Мені більше подобається розглядати портрети, ніж картини з пейзажами.
13. Я завжди все пробачав батькам, навіть якщо вони були неправі.
14. Якщо кінь погано тягне, його слід підганяти батогом.
15. Коли я читаю про драматичні події у житті людей, то відчуваю ніби це відбувається зі мною.
16. Батьки завжди справедливі до своїх дітей.
17. Коли я бачу сварку підлітків чи дорослих, то завжди втручаюся.
18. Я не звертаю уваги на поганий настрій моїх батьків.

19. Довго спостерігаю за поведінкою тварин, відкладаючи інші справи.
20. Фільми й книги можуть спричинити сльози лише в несерйозних людей.
21. Мені подобається спостерігати за виразом обличчя й поведінкою незнайомих мені людей.
22. У дитинстві я часто приводив додому бездомних собак та кішок.
23. Усі люди безпідставно озлоблені.
24. Дивлячись на сторонню людину, мені хочеться вгадати, як складеться її життя.
25. У дитинстві молодші за віком ходили за мною слідом.
26. Коли я бачу покалічену тварину, то намагаюся їй допомогти.
27. Людині стане легше, якщо уважно вислухати її скарги.
28. Побачивши вуличну пригоду, я стараюся не потрапляти до числа свідків.
29. Молодшим подобається, коли я пропоную їм свою ідею, справу чи розвагу.
30. Люди перебільшують здатність тварин відчувати настрій свого господаря.
31. Зі складної конфліктної ситуації людина має шукати вихід самостійно.
32. Якщо дитина плаче, то на те завжди є своя причина.
33. Молодь має завжди задовольняти прохання та забаганки літніх людей.
34. Мені хотілося зрозуміти, чому мої однокласники інколи були задумливими.
35. Безпритульних домашніх тварин слід відловлювати й присипляти.
36. Якщо мої друзі починають обговорювати зі мною свої особисті проблеми, я стараюся перевести розмову на іншу тему.

Обробка результатів: Відповіді «не знаю» на питання 3, 9, 11, 13, 28, 36 та «так, завжди» на питання 11, 13, 15, 27 свідчать про нещирість та прагнення відповідати соціальним нормам. Результатам тестування можна довіряти, якщо по цих питаннях було не більше трьох нещирих відповідей; при чотирьох нещирих відповідях у них слід сумніватися, а при п'яти на них узагалі не слід зважати.

Визначаючи рівень прояву емпатії, слід нараховувати один бал за кожний збіг відповіді з наведеним нижче ключем.

Ключ до опитувальника:

Прояв емпатії до батьків. Відповіді „так” (іноді, часто, майже завжди, завжди) на твердження 10, 13, 16.

Прояв емпатії до тварин. Відповіді «так» (іноді, часто, майже завжди, завжди) на твердження 9, 22, 26.

Прояв емпатії до людей похилого віку. Відповіді «так» (іноді, часто, майже завжди, завжди) на твердження 5, 8, 33.

Прояв емпатії до дітей. Відповіді «так» (іноді, часто, майже завжди, завжди) на твердження 25, 29, 32.

Прояв емпатії до героїв художніх творів. Відповіді «так» (іноді, часто, майже завжди, завжди) на твердження 9, 12, 15.

Прояв емпатії до незнайомих чи малознайомих людей. Відповіді «так» (іноді, часто, майже завжди, завжди) на твердження 21, 24, 27.

Інтерпретація: Знайшовши загальну суму отриманих балів, порівняйте її зі шкалою розвитку емпатійних тенденцій.

90-82 бали. Дуже високий рівень розвитку емпатії. Болісно розвинуте співпереживання робить таких осіб тонко реагуючими на настрій співрозмовника, навіть якщо він ще не встиг сказати ні слова. Унаслідок цього, їх часто використовують в якості своєрідних «блискавковідводів», обрушуючи на них свої негативні емоційні стани. Оточуючі можуть звертатися до них за порадою й підтримкою. Однак такі особи часто мають комплекс провини, побоюючись заподіяти іншим шкоду (навіть словом, а то й поглядом). Стурбованість не покидає їх, через що вони постійно потребують доброзичливої емоційної підтримки зі сторони. При такому ставленні до життя виникає проблема невротичних розладів і загроза психосоматичному здоров'ю.

81-63 бали. Високий рівень розвитку емпатії. Такі особи з непідробним інтересом ставляться до людей, їх подобається «читати» інших, заглядати в їх майбутнє. Вони емоційно чуйні, швидко встановлюють контакти та знаходять спільну мову. Оточуючі цінують їх за щиросердність. Вони намагаються не допускати конфліктів, знаходити компромісні рішення. Добре переносять

критику на свою адресу. В оцінці подій більше довіряють своїм почуттям та інтуїції, ніж аналітичним висновкам. Віддають перевагу праці з людьми, ніж поодиноці. Постійно потребують схвалення своїх дій з боку оточуючих.

62-37 балів. Середній рівень розвитку емпатії. Таких осіб можна віднести до числа «товстошкірих», утім, як і до особливо чутливих осіб. У взаєминах із людьми міркує про них насамперед по вчинках, менше цікавлячись мотивами останніх. Здебільш тримають виявлення своїх емоцій під контролем. Уважні до співрозмовника, намагаються зрозуміти, що стоїть за його словами, однак при зайвому виявленні ним почуттів утрачають терпіння. У них немає розкутості почуттів, що заважає повноцінному сприйняттю оточуючих та є перешкодою у становленні повноцінних взаємин співробітництва з іншими.

36-12 балів. Низький рівень розвитку емпатії. Ця категорія осіб відчуває суттєві труднощі у встановленні контактів з оточуючими, їм дискомфортно в гучних компаніях. Для них незрозумілі емоційні прояви зі сторони оточуючих, вони ставляться до них з іронією. Таким особам часто важко першими розпочати розмову, особливо з незнайомими людьми. Їх взаємини з оточуючими формалізовано, побудовано за статусно-рольовим принципом.

11 балів і менше. Дуже низький рівень розвитку емпатії. Надмірна центрація на власній персоні створює труднощі у порозумінні з оточуючими. Прихильники точних формулювань і раціональних вирішень. Віддають перевагу роботі, де контакти з людьми зведено до мінімуму. Можуть бути високопродуктивними в індивідуальній роботі, однак у взаємодії з іншими виглядають далеко не у кращому світлі. Болісно сприймають критику на свою адресу.

Крім того, доцільно виявити сфери найвищого прояву емпатійних тенденцій у досліджуваного (ставлення до батьків, тварин, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, незнайомих та малознайомих людей).

У висновках вказуються виявлені структурні особливості емпатійних орієнтацій підлітка та наводяться психологічні рекомендації по їх оптимізації.

3.5.4.4. Методика діагностики комунікативного контролю (за М. Шнайдером)

Мета: визначення рівня комунікативного контролю особистості школяра.

Інструкція: Уважно прочитайте 10 висловлювань, які відображають реакції на деякі ситуації спілкування. Кожне з них оцініть як правильне (П) або неправильне (Н) стосовно себе, поставивши поряд із кожним пунктом відповідну букву.

Обладнання: папір та ручка.

Опитувальник:

1. Мені здається важким наслідувати інших людей.
2. Я міг би покривлятися, щоб звернути увагу оточуючих.
3. З мене міг би вийти непоганий актор.
4. Іншим людям інколи здається, що мої переживання глибші, ніж це є насправді.
5. У компанії я рідко опиняюся в центрі уваги.
6. У різних ситуаціях у спілкуванні з іншими людьми я часто поведжуся по-різному.
7. Я можу відстоювати тільки те, у чому щиро впевнений.
8. Щоб досягти успіхів у справах та у відносинах з людьми, я часто буваю таким, яким мене хочуть бачити.
9. Я можу бути дружелюбним з людьми, яких я не терплю.
10. Я не завжди такий, яким здаюся.

Обробка результатів. По одному балу нараховується за відповідь «Н» на питання 1, 5, 7 і за відповідь «П» на всі інші запитання. Підраховується сума балів, яка співвідноситься із шкалою.

Інтерпретація.

Люди з високим комунікативним контролем постійно слідкують за собою, добре обізнані, як поводитись, управляють своїми емоційними

виявленнями. Разом із тим вони відчувають значні труднощі у спонтанності самовираження, не люблять непередбачуваних ситуацій. Люди з низьким комунікативним контролем безпосередні і відкриті, але можуть сприйматися оточуючими як занадто прямолінійні та нав'язливі.

0-3 балів – низький комунікативний контроль; висока імпульсивність у спілкуванні, відкритість, розкутість, поведінка може мало змінюватися в залежності від ситуації спілкування і не завжди співвідноситься із поведінкою інших людей.

4-6 балів – середній комунікативний контроль; у спілкуванні щирий, щиро ставиться до інших, але стриманий в емоційних проявах, співвідносить свої реакції з поведінкою оточуючих людей.

7-10 балів – високий комунікативний контроль; постійно слідкує за собою, управляє проявом своїх емоцій.

У висновках характеризується ступінь комунікативного самоконтролю підлітка та наводяться психологічні рекомендації по забезпеченню процесу формування навичок саморегуляції у спілкуванні підлітків.

За даними дослідження по всіх методиках пишеться стисла характеристика (за наведеною схемою):

Схема

психологічної характеристики комунікативних якостей учня

Загальна характеристика особистості як суб'єкта спілкування: рівень розвитку потреби в спілкуванні та особливості її прояву в поведінці досліджуваного.

Індивідуальні особливості, що виявляються в процесі комунікації: рівень комунікативного контролю особистості.

Індивідуальні особливості досліджуваного, що виявляються в процесі соціальної перцепції: загальний рівень розвитку полікомунікативної емпатії, сфери найвищого прояву емпатійних тенденцій у досліджуваного (ставлення до

батьків, тварин, людей похилого віку, дітей, героїв художніх творів, незнайомих та малознайомих людей).

Наявність ускладнень у спілкуванні: притаманні особистості емоційні бар'єри (невміння керувати емоціями, дозувати їх; неадекватний прояв емоцій; негнучкість та невиразність емоцій; домінування негативних емоцій; небажання зближуватися з людьми на емоційному ґрунті).

Загальні рекомендації стосуються виокремлення конкретних шляхів і психологічних умов, спрямованих на гармонізацію спілкування і міжособистісної взаємодії підлітка.

4. Схема психолого-педагогічної характеристики особистості підлітка

Зміст психолого-педагогічної характеристики особистості підлітка узагальнює результати психологічної діагностики та враховує схему вивчення школяра, запропоновану О.О. Колінько (Методи психодіагностики підлітків / За ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. – Полтава, 1995. – С. 102-104. Див. також: Панок В.Г. та ін. Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – С. 522-525).

1. Загальні відомості про школяра містять інформацію соціально-демографічного змісту, у якій вказується його вік і місце проживання, стан здоров'я, склад сім'ї та її культурно-побутові умови, професійна зайнятість батьків, тривалість навчання в даному навчальному закладі (класі); наводиться соціально-психологічна характеристика взаємовідносин у сім'ї (стосунки учня з батьками, при наявності братів і сестер з ними), яка розкриває основні аспекти взаємодії школяра з іншими членами сім'ї та їх зацікавленість і сприяння шкільним справам учня.

2. Спрямованість особистості школяра розкривається через аналіз його провідних ціннісних орієнтацій у різних сферах активності (навчальній, громадській, суспільно корисній, трудовій тощо). Ураховується, які цілі учень вважає головними у своєму житті; до чого прагне в навчальній і трудовій діяльності, суспільній роботі, особистому житті; які проявляє інтереси і схильності, чим охоче займається у вільний час, чи носять його інтереси і схильності стійкий характер; наскільки активний у житті класу і школи. Указується, наскільки переконання, ідеали і схильності школяра відповідають моральним нормам і практично втілюються в його поведінці, діяльності й реальних стосунках.

3. Характеристика навчальної діяльності учня подається відповідно до психологічної структури діяльності (О.М.Леонт'єв) через аналіз особливостей розвитку в школяра її мотиваційно-цільового та операціонально-дієвого компонентів та з урахуванням сформованості в учня позиції суб'єкта навчальної діяльності. Розкривається характер ставлення школяра до школи і

навчання (усвідомленість, модальність, дієвість, орієнтація на перспективу продовження освіти тощо); аналізуються змістовні особливості навчальних мотивів (соціальні, пізнавальні, особисті) та переважаючі інтереси до вивчення окремих предметів.

Сформованість навчальних дій аналізується за рівнями оволодіння (навчання, відтворення, творчості) та переважаючими формами їх реалізації (моторна, перцептивна, мовно-розумова (В.Ф.Моргун)). Характеризується рівень самоконтролю та самоорганізації діяльності учня при підготовці домашніх завдань і на уроці, його вміння працювати з підручником, складати план, конспект, раціонально організовувати заучування, знаходити додаткову літературу тощо; інтенсивність (регулярність відвідування уроків, систематичність у навчальній роботі, дисципліна і активність під час уроку, старанність) та ефективність (час, затрачений на підготовку до занять, якість засвоєних знань і вміння оперувати ними, легкість сприйняття, засвоєння й відтворення навчального матеріалу, уважність, уміння раціонально планувати розумову діяльність тощо) навчальної діяльності. Аналіз успішності школяра і його ставлення до результатів навчання, переважаючий локус контролю при поясненні своїх успіхів і невдач у навчальній роботі, рівень навчальних домагань школяра, цілеспрямованість і наполегливість у роботі.

4. Особливості пізнавальної психічної діяльності. Характеристика уваги: стійкість, переключення, розподіл, сконцентрованість, розсіяність тощо. Особливості сприймання, спостережливість. Особливості пам'яті: швидкість запам'ятовування, точність і тривалість збереження матеріалу. Володіння прийомами запам'ятовування й відтворення. Ступінь розвитку образного і абстрактного мислення. Самостійність і критичність мислення. Рівень розвитку логічного мислення (послідовність і доказовість у викладенні своїх думок, уміння виділяти суттєве, логічно міркувати й робити узагальнення й висновки). Характеристика уяви. Ступінь розвитку усного й письмового мовлення: багатство словника, уміння висловлювати свої думки в усному й письмовому мовленні.

5. Характеристика спілкування і міжособистісної взаємодії підлітка передбачає аналіз особливостей його комунікативної компетентності (мотивів спілкування, сформованість навичок продуктивної комунікативної взаємодії, розвиток соціально-перцептивних якостей, комунікативного самоконтролю, культури спілкування тощо). Відзначається статус школяра в учнівському колективі та його сприйняття учнями, авторитет і ставлення до стосунків у класі (задоволеність/незадоволеність; оцінка стосунків як конфліктних / безконфліктних; оцінка класу як згуртованого/незгуртованого тощо), а також наявність референтних стосунків (у класі, у школі, але не з учнями свого класу, поза школою). Характеризується переважаюча орієнтація школяра у спілкуванні (на суперництво, співпрацю, компроміс, уникнення, пристосування), наявність комунікативних бар'єрів, відношення до критичних зауважень вчителів і однокласників.

6. Особливості емоційно-вольової сфери розкриваються через аналіз змісту, характеру протікання й змінюваності емоцій та їх впливу на діяльність. Відзначається їх зовнішня вираженість і вміння стримуватися; переважаючий настрій протягом дня (веселий, пригнічений, спокійний), його мінливість/стійкість, особливості емоційного реагування в ситуаціях успіху-неуспіху, пов'язаного з навчанням; прояв моральних, естетичних, інтелектуальних почуттів. Характеризуються особливості вольових проявів, навички самоконтролю й саморегуляції школяра, особливо в складних ситуаціях, розвиток цілеспрямованості, наполегливості й витримки.

7. Індивідуально-типологічні особливості особистості. Темпераментні особливості учня розкриваються за тим, наскільки він працездатний в роботі, може тривалий час зосереджено працювати на уроці, не знижуючи результативності; як впливають на його роботу шум у класі (інші сторонні сильні подразники). Наскільки легко переходить від одного виду діяльності до іншого, чи швидко включається в запропоновану роботу, приймає рішення (наприклад, у спортивних іграх); схильний працювати в рівному темпі чи «ривками», як поводить себе при змушеному очікуванні: спокійно чи сильно

роздратовується. Наводяться найяскравіші риси характеру, що проявляються у ставленні учня до праці, навчання, у ставленні до класу та школи, учителів, товаришів та дорослих, до самого себе. Характеризується рівень розвитку загальних та спеціальних здібностей школяра (математичних, музичних, літературних, художніх, спортивних, організаторських тощо).

Висновки передбачають узагальнення змісту характеристики з виокремленням сильних і слабких сторін розвитку особистості школяра і рекомендації по їх врахуванню в роботі вчителя, класного керівника, батьків, шкільного психолога; означення (при необхідності) напрямків і шляхів корекційної і профілактичної роботи з учнем та умов психологічної підтримки особистості школяра.

Зразок оформлення:

Психолого-педагогічна характеристика

Дмитренко Сергія Олеговича, учня 7-А класу СШ № 4 м. Полтави,
складена студенткою II-го курсу факультету філології та журналістики
Ляшенко Тетяною Вікторівною під час психологічної практики

Текст характеристики

На початку або в кінці характеристики вказується, за допомогою яких методів психологічної діагностики отримано інформацію про особистість учня.

5. Професійно-етичні аспекти психологічної діагностики

Під час здійснення практичної психодіагностичної діяльності з метою попередження психотравмуючих для досліджуваних наслідків і дискредитації психологічної науки студенти повинні дотримуватись низки *професійно-етичних норм* – вимог, котрі висуваються до рівня професійної кваліфікації психодіагноста, до реалізації ним у своїй діяльності специфічних морально-етичних норм поведінки як під час взаємодії досліджуваним, так і у стосунках з колегами, науковою спільнотою. Такі основні вимоги до користувачів психодіагностичних методик можна коротко сформулювати у вигляді таких принципів¹.

1. Наукову психодіагностику може здійснювати лише той психолог, який отримав спеціальну підготовку, має знання про структуру об'єкта психодіагностики та його діагностичні ознаки, володіє психодіагностичними методиками та методами встановлення психологічного діагнозу, наділений низкою професійних та особистісних якостей (високий рівень загальної культури, комунікабельність, емпатійність, толерантність, тактовність, делікатність, доброзичливість, вільне володіння мовою, гнучкість та критичність мислення), усвідомлює власні права, повноваження та обов'язки, дотримується норм етики. Усе це характеризує компетентність психолога, котра унеможлиблює вирішення ним тих завдань, які виходять за межі його професійних можливостей, суперечать чинному законодавству або моральним нормам (*принцип компетентності, юридичної та етичної правочинності*).

2. Психолог має організувати психодіагностичну діяльність так, щоб ані її процес, ані результат не наносили шкоди здоров'ю або соціальному статусу досліджуваного (*принцип благополуччя клієнта*).

3. Психолог, який прагне отримати під час дослідження відомості про

¹ Усі наведені нижче вимоги відповідають Етичному кодексу психолога, прийнятому Товариством психологів України, "Етичним принципам та правилам роботи психолога", (Див.: Панок В.Г. та ін. Основи практичної психології. – К.: Либідь, 1999. – С. 496-509).

особистість клієнта, має робити це тільки після того, як останній усвідомив мету дослідження, а також цілі й способи подальшого використання діагностичної інформації (*принцип інформування досліджуваного про цілі дослідження*).

4. Будь-яка людина не може бути насильно обстежена та має право відмовитися. При тестуванні дітей до 16 років в галузі навчальних досягнень достатньою є згода шкільної або педагогічної ради. У випадку оцінювання особистості необхідна індивідуальна згода дитини та її батьків. На прохання батьків вони мають бути повідомлені про результати дослідження (обстеження) з дотриманням пунктів 7 і 8. Щодо передачі інформації іншим людям, необхідно дотримуватися пункту 5. Під час психодіагностичного обстеження підлітка або особи віком 16 років і старше необхідна лише її згода (*принцип дотримання суверенних прав особистості*).

5. Коли обстеження проводиться на замовлення певної установи, досліджуваний має бути повністю проінформований щодо подальшого використання отриманих результатів. Ці результати не можуть бути надані будь-якій іншій установі, якщо досліджуваний не дав на це згоди. Якщо дослідження проводиться за ініціативи організації (школи, вишу, підприємства, суду тощо), то для використання отриманих результатів у межах цієї організації додаткової згоди досліджуваного не потрібно. Для передачі інформації за межі організації така згода потрібна (*принцип конфіденційності*). Якщо у зв'язку з необхідністю захисту інтересів суспільства і прав громадян результати психодіагностичного обстеження мають бути повідомлені іншій особі чи офіційному органу, досліджуваний має бути поставлений до відома. Принцип конфіденційності втрачає силу, якщо положення закону зобов'язує психолога повідомити отриману інформацію.

6. З метою запобігання ознайомленню інших осіб із цільовим призначенням та змістом методик (завданнями, ключами, нормами, детальними інструкціями щодо проведення та інтерпретації), що призводить до зниження їхнього психодіагностичного потенціалу, а також попередження їх

неправильного використання непрофесіоналами, доступ до психодіагностичного інструментарію має суворо контролюватися (*принцип обмеженого розповсюдження методик*).

7. Психолог формулює результати дослідження в термінах і поняттях, прийнятих у психологічній науці, обґрунтовуючи свої висновки посиланням на первинні матеріали дослідження, їх математично-статистичною обробкою та за необхідністю позитивним висновком компетентних колег. При вирішенні будь-яких психодіагностичних завдань необхідним є попередній аналіз літературних джерел із проблематики дослідження. Поставлений діагноз повинен повідомлятися обстежуваному у конкретній і доступній формі з урахуванням його індивідуальних особливостей (віку, статі, рівня освіченості, інтелектуальних і характерологічних особливостей тощо). Особливо слід зважати на можливу емоційну реакцію зі сторони досліджуваного на отриману від психодіагноста інформацію. Тому слід не лише надавати обстежуваному відповідну інтерпретацію, але й створювати сприятливі умови для спільного з ним обговорення результатів діагностики з наданням у разі необхідності відповідних пояснень (*принцип морально-позитивного ефекту дослідження*).

8. Психодіагност несе відповідальність (у тому числі й юридичну) за коректність використаних психодіагностичних методик (їхню стандартизованість, нормалізованість, надійність, валідність, адаптованість до контингенту досліджуваних, адекватність цілям дослідження, відповідність віку, статі, освіті та стану досліджуваного, релевантність умовам експерименту), якість інтерпретації отриманих результатів, надійність сформульованого діагнозу та ефективність наданих рекомендацій (*принцип відповідальності*).

9. Психологи інформують науковців, учителів, лікарів, широку громадськість про свою галузь своєї діяльності на основі об'єктивних, точних даних таким чином, аби не дискредитувати професію психолога і психологію як науку. Усні виступи, друковані матеріали та інші публікації, у яких наводяться з ілюстративною метою клінічні випадки, повинні подаватися без посилань на

конкретні факти й ситуації, щоби виключати можливість ідентифікування особи, групи чи організації. Методики публікуються лише у формі, яка дає змогу зберегти їх валідність та надійність (*принцип кваліфікованої пропаганди психології*).

Розв'язуючи конкретні діагностичні завдання психолог вирішує, чи може він використати знання, технічні та адміністративні можливості інших фахівців задля добра клієнта та за його згодою вступити в контакт з ними. Ведучи професійну дискусію з питань психологічної діагностики, психолог не повинен дискредитувати колег або представників інших професій, які використовують ті самі або інші наукові методи. Він має поважати інші наукові школи та напрями. Якщо ж діагност виявить ненауковість чи неетичність у професійній діяльності колеги, він повинен сприяти виправленню ситуації і лише у разі неуспіху цих зусиль може виступити з об'єктивною та аргументованою критикою його роботи у психологічному співтоваристві (*принцип професійної кооперації*).